

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΟΥ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Η ΑΝΑΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟ
ΝΙΚΗΦΟΡΟ ΦΩΚΑ (961)**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΛΟΥΚΙΑ ΠΑΝΑΓΗ

ΑΕΜ:676

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: κ. Θ. ΚΟΡΡΕΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελίδες
Πρόλογος	2
Βιβλιογραφικές συντομογραφίες	3
I. Εισαγωγή	15
II. Σχολιασμός και αξιολόγηση βυζαντινών πηγών.....	21
III. Προσπάθειες του Βυζαντίου για ανάκτηση της Κρήτης.....	26
IV. Οριστική ανάκτηση της Κρήτης.	
1. Ανάληψη εκστρατείας κατά της Κρήτης επί Ρωμανού Β΄.....	33
2. Νικηφόρος Φωκάς.....	35
3. Προετοιμασίες για την εκστρατεία.....	38
4. Δρομολόγιο Βυζαντινών προς Κρήτη.....	39
5. Απόβαση στην Κρήτη και πρώτη σύγκρουση.....	42
6. Έκκληση Αράβων για βοήθεια.....	45
7. Πολιορκία Χάνδακα.....	46
8. Άλωση Χάνδακα.....	52
9. Αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στο νησί.....	57
10. Επιστροφή στην Πόλη- Θρίαμβος.....	60
V. Χαρακτήρας των Κρητικών πριν και μετά την ανάκτηση.	
1. Εθνολογικός και φυλετικός χαρακτήρας των Κρητικών.....	65
2. Ηθική και θρησκευτική συνείδηση των Κρητικών.....	70
3. Γλωσσική συνείδηση των Κρητικών.....	78
VI. Επίλογος.....	80
Παράρτημα.....	82

Πρόλογος.

Το θέμα της εργασίας αυτής αναφέρεται στην ανακατάληψη της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961 μ.Χ, ένα γεγονός υψίστης σημασίας για το βυζαντινό κράτος. Το νησί αυτό είχε καταληφθεί από τους Ανδαλουσίους Άραβες της Ισπανίας για περισσότερο από 100 χρόνια και η απώλεια του αποτέλεσε δεινό πλήγμα για το Βυζάντιο καθώς οι Άραβες κατακτητές, έχοντας την Κρήτη ως ορμητήριο, ταλαιπωρούσαν το βυζαντινό εμπόριο και τους πληθυσμούς της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και του Αιγαίου πελάγους. Η απελευθέρωση του από τον ένδοξο στρατηγό το 961 μ.Χ απάλλαξε το κράτος από τους φοβερούς κατακτητές, έθεσε τέρμα στις καταστρεπτικές επιδρομές και επέτρεψε στο θαλάσσιο εμπόριο να ανασάνει.

Για την περίοδο αυτή έχουν γραφτεί πολλές και αξιόλογες εργασίες από Έλληνες και ξένους ιστορικούς, αρκετές όμως από αυτές έχουν δημοσιευτεί σε διάφορα επιστημονικά συγγράμματα και περιοδικά δυσεύρετα στους πολλούς. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να μελετήσει και να συγκεντρώσει τα δημοσιεύματα αυτά σε ένα ενιαίο σύνολο, έτσι ώστε να μπορέσει ο αναγνώστης να αποκτήσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Στο σημείο αυτό θεωρώ καθήκον μου να εκφράσω ευγνώμονες ευχαριστίες προς τον επιβλέπων καθηγητή μου κ. Θεόδωρο Κορρέ, για τη βοήθεια που μου προσέφερε στην επιλογή του θέματος και τις χρήσιμες συμβουλές του κατά της περίοδο της συγγραφής. Ευχαριστώ ακόμη θερμά τους υπόλοιπους καθηγητές μου, το προσωπικό της βιβλιοθήκης για τη βοήθεια του κατά τη διαδικασία συγκέντρωσης του υλικού και τους γονείς μου για την αμέριστη συμπαράσταση τους κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

Βιβλιογραφικές συντομογραφίες.

H. Ahrweiler

Byzance

H. Ahwreiler, Byzance et la mer, La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe – XVe siècles, Paris 1966.

H. Ahrweiler

L' administration

H. Ahwreiler, L' administration militaire de la Crète byzantine, Βυζάντιον 31 (1981) 217-228.

Ι.Σ. Αλεξάκης

Απόβασις

Ι.Σ. Αλεξάκης, Η απόβασις του υπό τον Νικηφόρον Φωκάν στρατού εις την Κρήτην και η πρώτη νικηφόρος μάχη (τέλη Ιουλίου 860 μ.Χ), Κρητικά Χρονικά 15-162 (1961-62) 42-46.

Κ.Α. Αλεξανδρή

Θαλασσία

Κ.Α. Αλεξανδρή, Η θαλασσία δύναμις εις την ιστορίαν της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Αθήναι 1956.

Κ.Ι. Άμαντος

Ιστορία

Κ.Ι. Άμαντος, Ιστορία του βυζαντινού κράτους², τ. Α' - Β', Αθήναι 1977.

Μ. Ατταλειάτης

Michaelis Attaliatae Historia, rec. Immanuel Bekkerus, CB. Bonnae 1853.

E.W. Brooks Occupation	E.W. Brooks, The Arab Occupation of Crete, EHR Vol.28, No. 111, (Jul. 1913) 431-443.
BZ	Byzantinische Zeitschrift (Leipzig 1892 κ.ε. München 1950 κ.ε.).
Βυζαντινά	Επιστημονικόν όργανον κέντρου βυζαντινών ερευνών Φιλοσοφικής σχολής Αριστοτελ. Πανεπιστημίου. Θεσσαλονίκη (1969 κ.ε.).
Βυζάντιον	Βυζάντιον, Revue Internationale des Études Byzantines, (Paris- Liege 1924 κ.ε.), Washington D.C. 1987).
M. Canard Ikritish	M. Canard, Ikritish, εν: B. Lewis, Encyclopédie de l' Islam, τ. III, Paris 1971, 1109-1112.
CB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 50 τόμοι, Bonnae 1828-1897.
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Washington-Berlin-Wien-Bruxelles-Roma 1967 κ.ε.
V. Christides Conquest	V. Christides, The conquest of Crete by the Arabs (c.a 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam, Αθήνα 1984.

Αικ. Χριστοφιλοπούλου
Ιστορία

Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή
Ιστορία², τ. Β2' 867-1081,
Θεσσαλονίκη 1997.

Θ. Δετοράκης
Ιστορία

Θ. Δετοράκης, Ιστορία της Κρήτης,
Αθήνα 1986.

Θ. Διονυσιάτης
Αθανάσιος

Θ. Διονυσιάτης, Αθανάσιος ο
Αθωνίτης, εν: Θρησκευτική και ηθική
εγκυκλοπαίδεια, τ. 1, Αθήναι 1962,
510-515.

ΕΕΚΣ

Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών
Σπουδών, Αθήναι 1938 κ.ε.

EHR

English Historical Review, London
1886 κ.ε.

F.A. Farello
Nicefore

F.A. Farello, Nicefore Foca e la
riconquista di Creta, Medioevo greco
1 (2001) 139-160.

Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος

Αρχιμανδρίτου Μελετίου Ευαγγ.
Γαλανόπουλου, Βίος- Πολιτεία-
Εικονογραφία- Θαύματα και
Ασματική Ακολουθία του Οσίου και
Θεοφόρου Πατρός Ημών Νίκωνος
του «Μετανοείτε», Αθήναις 1933.

Γενέσιος

Ιωσήφ Γενεσίου, Βασιλείαι, εκδ. Α.
Lesmüller- Werner et I. Thurn,
Iosephi Genesii Regum Libri

	Quattuor [CFHB 14], Berlin- New York 1978.
M. Γλυκάς	Michaelis Glycae, Annales, rec. Immanuel Bekkerus, CB. Bonnae 1836.
GRBS	Greek Roman and Byzantine studies, (Texas-Durham N. Carol. 1958 κ.ε.).
H. Grégoire Études	H. Grégoire, Études sur le neuvième siècle. I. Un grand home inconnu: Le magistre et logothète Serge le Nicétiate, Βυζάντιον 8 (1933) 515-550.
G. Huxley Portulan	G. Huxley, A Porphyrogenitan Portulan, GRBS 17 (1976) 295-300.
R. Jenkins Byzantium	R. Jenkins, Byzantium. The imperial centuries AD 610-1071, London 1966.
B.I. Καλαϊτζάκης Κρήτη	B.I. Καλαϊτζάκης, Η Κρήτη και οι Σαρακηνοί, Αθήνα 1984.
N.Θ. Καλομενόπουλος Κρήτη	N.Θ. Καλομενόπουλος, Η Κρήτη κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ΕΕΚΣ 1 (1938) 143-164.
I. Καραγιαννόπουλος Ιστορία	I. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία του βυζαντινού κράτους, τ. Β': Ιστορία

	μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081), ανατ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1993.
I. Καραγιαννόπουλος Πηγαί	I.E. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας ⁵ , Θεσσαλονίκη 1987.
A. Καρπόζηλος Ιστορικοί	A. Καρπόζηλος, Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, τόμος Β΄(8 ^{ος} - 10 ^{ος} αι.), Αθήνα 2000.
I. Kratchkovsky Histoire	I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, Histoire de Yahya- Ibn- Sa‘id d’ Antioche. Continueur de Sa‘id- Ibn- Bitriq, Belgique 1976.
Κρητικά Χρονικά	Κρητικά Χρονικά, Ηράκλειο 1947 κ.ε.
K. Krumbacher Ιστορία	K. Krumbacher, Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας (ελλ. μετάφραση Γ. Σωτηριάδη), τ. Α΄, ανατ. 1974, Αθήνα 1974.
Κων. Πορφ. De cer.	Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περί βασιλείου τάξεως, (De cerimoniis aulae byzantinae), CB. I-III, Bonnae 1829-1830.
Σπ. Λάμπρος Εικόνες	Σπ. Λάμπρος, Δύο εικόνες Νικηφόρου του Φωκά, NE 1 (1904) 57-71.

O. Lampsides
Ein unbekannter

O. Lampsides, Ein unbekannter kunstgriff des Nikephoros Phokas bei der landing auf Chandax (Kreta) (1960), BZ 69 (1976) 9- 12.

Οδ. Λαμψίδης
Παραλλαγή

Οδ. Λαμψίδης, Μια παραλλαγή της βιογραφίας Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, Βυζαντινά 6 (1974) 283-319.

Β. Λαούρδας
Ο Άγιος Ανδρέας

Β. Λαούρδας, Ο ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καί ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, Κρητικά Χρονικά 5 (1951) 32-60.

Λέων Διάκονος

Λέοντος Διακόνου, Ἱστορία CB. Bonnae 1828.

Λέων Γραμματικός

Λέοντος Γραμματικού, Χρονογραφία, CB. Bonnae 1842.

Ch. Makrypoulas
Expeditions

Ch. Makrypoulas, Byzantine expeditions against the emirate of Crete C. 825-949, εν Proceedings of the sixth international congress of Graeco- Oriental and African studies, Nicosia, 30 April- 5 May 1996.

Κ. Μανασσή

Κωνσταντίνου Μανασσή, Σύνοψις ιστορική, rec. Immanuel Bekkeris, CB. Bonnae 1837.

M.I. Μανούσακας Λόγος	M.I. Μανούσακας, Λόγος εις τα αποκαλυπτήρια της στήλης του αυτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά, Κρητικά Χρονικά 15-162 (1961-62 251-262.
A. Μαρκόπουλος Βρίγγας	A. Μαρκόπουλος, Ιωσήφ Βρίγγας. Προσωπογραφικά προβλήματα και ιδεολογικά ρεύματα, Σύμμεικτα 4 (1981) 87-115.
A Markopoulos Le temoignage	A. Markopoulos, Le temoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963, Σύμμεικτα 3 (1979) 83- 119.
A. Μαρκόπουλος Νέα στοιχεία	A. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία για την εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά στην Κρήτη (961), Βυζαντινά 132 (1985) 1059-1067.
Medioevo Greco	Medioevo Greco- Rivista di Storia e Filologia Bizantina, Alessandria 2000 κ.ε.
NE	Νέος Ελληνομνήμων, (Αθήνα 1904 κ.ε.).
N.E. Οικονομάκης Κατάκτησις	N.E. Οικονομάκης, Η επιδρομή και η κατάκτησις της Κρήτης υπό των Αράβων κατά τον Μπαλαδούρι, Κρητικά Χρονικά 17 (1963) 307-314.

Ν. Οικονομίδης
Ενοποίηση

Ν. Οικονομίδης, Η ενοποίηση του ευρασιατικού χώρου 945-1071. Το βυζαντινό κράτος στην ακμή της δυνάμεως του εν: Ιστορία του ελληνικού έθνους τ. Η΄, 98-151.

G. Ostrogorsky
Ιστορία

G. Ostrogorsky, Ιστορία του βυζαντινού κράτους⁷ (ελλ. μετάφραση Ι. Παναγόπουλος), τ. Α΄, Αθήνα 2002.

Ν. Παναγιωτάκης
Θεοδόσιος

Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού «Άλωσις της Κρήτης», Ηράκλειο 1960.

Ι.Β. Παπαδόπουλος
Κρήτη

Ι.Β. Παπαδόπουλος, Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824-961) [Texte und forschungen zur byzantinisch-neugriechischen philology 43], Αθήνα 1948.

Κ. Παπαρρηγόπουλος
Ιστορία

Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930⁶, τ. Δ΄ μ.Α΄(από Βασιλείου του Α΄μέχρι των Κομνηνών), Αθήναις 1932.

Ε.Α. Πετράκις
Μνημειακοί

Ε.Α. Πετράκις, Μνημειακοί αντίλαλοι από την ανάκτησιν της Κρήτης υπό του Νικηφόρου Φωκά, Κρητικά Χρονικά 15-162 (1961-62) 315-321.

N. Πλάτωνος Συμβολή	N. Πλάτωνος, Συμβολή εις το τοπωνυμικόν, την τοπογραφίαν και την ιστορίαν των πόλεων και φρουρίων της Κρήτης, Κρητικά Χρονικά 1 (1947) 239-248.
Ψευδοσυμεών	Συμεών Μαγίστρου και Λογοθέτου (Ψευδοσυμεών), Χρονογραφία εν: Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, CB. Bonnae 1838, σ. 603-760.
B. Ψιλάκης Ιστορία	B. Ψιλάκης, Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, τ. Β', Αθήνα 1900.
G. Schlumberger Φωκάς	G. Schlumberger, Η βυζαντινή εποποιία. Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς, (ελλ. μετάφραση Ι. Λαμπρίδης), Αθήνα 1999.
Γ. Σφραντζής	Georgios Phrantzes, Chronicon, ed. I. Papadopoulos, vol. I [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae 1954.
Γ. Σήφακας Κατάκτησις	Γ.Α. Σήφακας, Η υπό των Αράβων κατάκτησις της Κρήτης (εισαγωγή εις την νεώτεραν ιστορίαν της Κρήτης), ΕΕΚΣ 2 (1939) 20-80.

I. Σκυλίτζης	Ιωάννου Σκυλίτζη, Σύνοψις ιστοριών, εκδ. I. Thurn, Ioannis Skylitzae, Synopsis Historiarum [CFHB 5], Berolini 1973.
N. Σταυρινίδου Ειδήσεις	N. Σταυρινίδου, Ειδήσεις αράβων ιστορικών περί της αραβοκρατίας εν Κρήτη, Κρητικά Χρονικά 15-162 (1961-62) 74-83.
Σύμμεικτα	Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (πρώην βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών), Αθήνα 1966 κ.ε.
Συν. Θεοφ.	Χρονογραφία συγγραφεῖσα ἐκ προστάγματος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καί πορφυρογεννήτου δεσπότης, Theophanes Continuatus, CB. Bonnae 1833 σ. 3-486.
Θ. Διάκονος	Theodosius Diaconus, De Creta Capta, ed. H. Criscuolo [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Leipzig 1979.
N. Τωμαδάκης Άγιος Ιωάννης	N. Τωμαδάκης, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, Κρητικά Χρονικά 2 (1948) 47-72.

N. Τωμαδάκης Εκκλησία	N. Τωμαδάκης, Η εκκλησία Κρήτης κατά την αραβοκρατίαν (ιστορία, επίσκοποι- άγιοι), Κρητικά Χρονικά 15-163 (1961-62) 193-212.
N. Τωμαδάκης Προβλήματα	N. Τωμαδάκης, Προβλήματα της εν Κρήτη αραβοκρατίας (826- 961 μ.Χ). Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ απόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής, ΕΕΚΣ 30 (1960-61) 1-34.
N. Τωμαδάκης Σλάβοι	N. Τωμαδάκης, Σλάβοι εν Κρήτη. Τα Καρανίου. Το Ροδοβάνι, ΕΕΚΣ 1 (1938) 425-431.
Δ. Τσουγκαράκης Κρήτη	Δ. Τσουγκαράκης, Η βυζαντινή Κρήτη, Κρήτη 1990.
A.A. Vasiliev Byzance	A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. La dynastie d' Amorium (820-867), ed. Française H. Gregoire et M. Canard, Bruxelles 1935.
Στ. Ξανθουδίδης Ιστορία	Στ. Ξανθουδίδης, Επίτομος ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Αθήνα 1909.
Στ. Ξανθουδίδης Χάνδαξ	Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ- Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα, Κρήτη 1927.

Δ.Α. Ζακυθηνός
Ιστορία

Διον. Α. Ζανυθηνός, Βυζαντινή
ιστορία 324-1071, Αθήνα-Γιάννινα
1989.

Ι. Ζωναράς

Ιωάννου Ζωναρά, Επιτομή ιστοριών,
CB. I-III, Bonnae 1841-1897.

I. Εισαγωγή.

Η ανακατάληψη της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961 είναι ασφαλώς το σημαντικότερο γεγονός της βασιλείας του Ρωμανού Β΄ και μια από τις ουσιαστικότερες επιτυχίες των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων στο δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα. Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος της σπουδαιότητας του επιτεύγματος αυτού για τη βυζαντινή αυτοκρατορία πρέπει να ανατρέξουμε πίσω, στη στιγμή της αραβικής κατάκτησης του νησιού και να εξηγήσουμε πώς αυτή επηρέασε, αρνητικά φυσικά, τη μετέπειτα πορεία των πραγμάτων στο βυζαντινό χώρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα και τις πρώτες του 10^{ου}.

Οι Ανδαλούσιοι Άραβες ή Μοζάραβες του εμιράτου της Κόρδοβας ή Σαρακηνοί, διώχτηκαν από την πατρίδα τους, μετά από μια αποτυχημένη επανάσταση τους εναντίον του εμίρη τους Al- Hakam. Πολλοί από αυτούς κατέφυγαν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου την οποία και κατόρθωσαν να καταλάβουν γύρω στο 818. Ανακήρυξαν μάλιστα και ως αρχηγό τους τον δραστήριο Abu Hafs Omar και έμειναν εκεί ανενόχλητοι για κάμποσα χρόνια. Γύρω στο 825 όμως ο χαλίφης της Αιγύπτου Al- Mamun κατάφερε να ανακαταλάβει την Αίγυπτο και ο Abu Hafs Omar μαζί με τους οπαδούς του αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη δίνοντας την υπόσχεση πως δεν θα επιχειρήσει ξανά να εγκατασταθεί σε εδάφη κατεχόμενα από Μουσουλμάνους. Έτσι για μια ακόμα φορά εξόριστοι οι Ανδαλούσιοι μπήκαν στα πλοία και κατευθύνθηκαν προς την Κρήτη, την οποία γνώριζαν από προηγούμενες επιδρομές, και εγκαταστάθηκαν εκεί¹.

Πότε ακριβώς αποβιβάστηκαν οι Σαρακηνοί στην Κρήτη και σε ποιο ακριβώς σημείο δεν μπορούμε να πούμε με απόλυτη βεβαιότητα καθώς διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί ανά διαστήματα για τα θέματα αυτά. Κατά την επικρατούσα σημερινή άποψη, αυτοί αποβιβάστηκαν στον κόλπο

¹ V. Christides, Conquest, 38, 83.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 17-18.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 238- 239. Την απόφαση των Αράβων να στραφούν προς την Κρήτη ενίσχυσε το γεγονός πως το βυζαντινό κράτος ήταν οικονομικά, στρατιωτικά, ηθικά, θρησκευτικά και πολιτικά εξασθενωμένο, τόσο εξαιτίας της Εικονομαχίας, όσο και του κινήματος του Θωμά που κράτησε τρία σχεδόν χρόνια και οδήγησε μάλιστα στην καταστροφή του στόλου του θέματος των Κυβερραιωτών.

της Μεσαράς (των Ματάλων), κοντά στο ακρωτήριο Λίθινον, τον Ιούνιο του 827 και ολοκλήρωσαν την σταδιακή κατάληψη της νήσου μέχρι τα μέσα του 828, πλην της περιοχής των Σφακίων και των ορεινών περιοχών των Λευκών Ορέων της Ίδης και της Δίκτης². Οι Σαρακηνοί λοιπόν αποβιβάστηκαν με 40 πλοία στην Κρήτη, «τήν ρέουσιν μέλι και γάλα³» και άρχισαν να την λεηλατούν για δώδεκα ημέρες⁴. Σύμφωνα με πληροφορίες των βυζαντινών πηγών, ο Abu Hafs επειδή «οὐδέν οὔτε κατά τήν ἀπόβασιν, οὔτε κατά τήν ἀγωγὴν ἐφάνη πολέμιον⁵» αποβιβάστηκε στο νησί ανενόχλητος⁶. Στη συνέχεια έκαψε όλα τα πλοία που μετέφεραν τους Σαρακηνούς εκεί για να τους εξαναγκάσει να μείνουν στην Κρήτη είτε το ήθελαν είτε όχι και να επιχειρήσει έτσι την ολοκληρωτική κατάκτηση του τόπου⁷. Ίδρυσε μάλιστα για το σκοπό αυτό και ένα ισχυρό φρούριο το οποίο περιτριγύρισε με μια τάφρο βαθειά και πλατεία για να το κάνει δυσπρόσβατο και από εκεί ξεκίνησε τις εξορμήσεις του σε όλο το νησί. Το φρούριο αυτό πήρε την ονομασία al-

² Για τον τόπο απόβασης βλ. Γ.Α Σήφακας, Κατάκτησις, 68.- Ν. Παναγιωτάκης, Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων, Κρητ. Χρον., τ. ΙΕ' - ΙΣΤ', τχ. Β' 1961-62 9-41 και πιο συγκεκριμένα 28-38. Για την χρονολογία της απόβασης βλ. Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 36- 40.

³ Συν. Θεοφ. 74.21-22.- Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός 42.29-30.- Μ. Canard, Ikritish, 1109.

⁴ A.A. Vasiliev, Byzance, 55.

⁵ Γ. Σφραντζής 102.19

⁶ Την άποψη πως οι Σαρακηνοί δεν συνάντησαν καμία αντίσταση κατά την αποβίβαση τους στην Κρήτη υποστήριζαν πολλοί από τους παλαιότερους ιστορικούς, όπως οι Α.Α. Vasiliev, Byzance, 55 και Μ. Canard, Ikritish, 1109-1110. Η νεότερη έρευνα υποστηρίζει πως η θέση για απουσία αντίστασης εκ μέρους των Κρητικών είναι μια πλάνη στην οποία οδηγήθηκαν οι διάφοροι ερευνητές εξαιτίας μιας λανθασμένης ερμηνείας σε πληροφορία του Άραβα ιστορικού Μπαλαδούρι ο οποίος παραδίδει πως στο νησί δεν έμεινε κανένας Ρωμίος (ρουμ). Με τον όρο «ρουμ» όμως ο ιστορικός εννοεί μόνο τον στρατό και την κυβέρνηση μιας περιοχής τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές και ότι γενικά εκπροσωπεί την κρατική επιβολή και την εξουσία του βυζαντίου και της Πόλης και όχι τον πληθυσμό γιατί οι κάτοικοι διακρίνονται με τη λέξη «αχλ». Βλ. Ν. Ε. Οικονομάκης, Κατάκτησις, 310-312.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 44-47.

⁷ Ψευδοσυμεών 622.9-12: «ὀρίσας τὸν ὑπ' αὐτόν λαόν καταλιπεῖν τὰς ναῦς αὐτῶν καὶ τὴν χώραν ληΐζεσθαι. Τοῦ δέ στρατοῦ πρὸς τὴν τοιαύτην ἐγχείρησιν ἀποκινήσαντος προστάξας τὰς ναῦς αὐτῶν ἐπυρπόλησεν».- Γ. Σφραντζής 102.20-103.1: «ἐλθὼν δέ πορρωτέρω σταδίων ὡς ἑκατὸν καὶ πῦρ ἐμβαλὼν τὰς νῆας πάσας κατέφλεξεν, οὐδέ μιᾶς φεισάμενος».- Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 719.- Μ. Canard, Ikritish, 1110.- Ε. W. Brooks, Occupation, 432-433, 440.- Ν.Θ. Καλομενόπουλος, Κρήτη, 146-147.

Chandax (Χάνδαξ) που στα αραβικά σημαίνει τάφος και έγινε η πρωτεύουσα της δυναστείας του Abu Hafs στην Κρήτη⁸.

Η πτώση της Κρήτης στα χέρια των Αράβων ήταν γεγονός υψίστης σημασίας, αφού άλλαξε ουσιαστικά την ισορροπία δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο. Οι συνέπειες δεν ήταν μόνο οικονομικές, δηλαδή η κυριαρχία στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους της περιοχής, αλλά και στρατιωτικές. Και οι δυο είχαν τεράστια σημασία, αφού έθεταν σε άμεσο κίνδυνο όχι μόνο την κυριαρχία αλλά την ίδια τη βυζαντινή παρουσία στα νησιά και τις ακτές του Αιγαίου. Ο κίνδυνος αυτός έγινε ευθύς εξαρχής φανερός, καθώς οι Άραβες άρχισαν τις επιδρομές τους στην περιοχή από πολύ νωρίς και πριν ακόμη ολοκληρώσουν την κατάκτηση της Κρήτης⁹.

Παρά το γεγονός πως οι Ανδαλουσίσι Άραβες δεν ήταν κατεξοχήν άνθρωποι της θάλασσας, εντούτοις κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ένα πολυάριθμο ελαφρό και ταχύτατο στόλο και να εγκαταστήσουν μια μόνιμη ναυτική βάση στο Αιγαίο, καθιστώντας την «θεόλεστον¹⁰» Κρήτη φοβερό ληστοπειρατικό ορμητήριο κατά των κατοίκων των νησιών και των παραλιών του Αιγαίου και γενικά της ανατολικής Μεσογείου¹¹. Εξορμώντας από το νησί ενεργούσαν τρομερές επιδρομές, έπαιρναν άφθονα λάφυρα, φόνευαν τους γέροντες, αιχμαλώτιζαν τις νέες και τους νέους από τους κατοίκους, τους οποίους πουλούσαν ως δούλους και αποκόμιζαν αμύθητα πλούτη από το δουλεμπόριο. Είχαν μάλιστα αποθρασυνθεί σε τέτοιο βαθμό που δεν σέβονταν καμία από τις ισχύουσες διατάξεις της εποχής αυτής, όπως αυτές που αφορούσαν την ανταλλαγή ή εξαγορά αιχμαλώτων, διατάξεις που σέβονταν

⁸ A.A. Vasiliev, Byzance, 56.- I. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 62.- B. Ψιλάκης, Ιστορία, 720.- Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 65.

⁹ Δ. Τσουγκράκης, Κρήτη, 22.

¹⁰ Κων. Πορφ., De cer., 651.15: «κατά τῆς θεολέστου Κρήτης».

¹¹ Γ. Σφραντζής 106.15-20: «Κύριοι δέ γεγονότες τῆς τοιαύτης μεγάλης νήσου, τρόπον, ὃν ἔφημεν, οἱ Ἀγαρηνοί, καί νῆας μακράς ποιήσαντες καί θαλασσοκρατοῦντες νεωστί τῷ Μίνῳ μιμούμενοι ληστεύοντες ἦσαν καί τὰς Κυκλάδας νήσους ἐλήϊζον καί πολλήν φθοράν εἰς τοὺς Χριστιανούς καθ' ἡμέραν ἐποιοῦν».- Κ. Μανασσής 5652-5654: «τότε τήν Κρήτην δυσμενῶν Ἀρράβων κατασχόντων καί κραταιόν κρησφύγετον θεμένων τὰ τῆς νήσου καί κακουργούντων τήν ὑγρὰν καί πάντα ληστευόντων».- A.A. Vasiliev, Byzance, 57-58.- I. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 66-67.- H. Ahrweiler, Byzance, 93.

ακόμα και οι ισχυρότεροι από τους ηγεμόνες των μεγαλύτερων μουσουλμανικών κρατών¹².

Μερικές από τις επιδρομές των Σαρακηνών παρουσιάζουν ευρύτερο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή ιστορία καθώς εντάσσονται στα πλαίσια των μεγάλων αραβοβυζαντινών συγκρούσεων του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα. Το 862 προσέβαλαν τη Μυτιλήνη και αμέσως μετά τη χερσόνησο του Άθω. Το 866 επανέλαβαν την επιδρομή στα παράλια της Χαλκιδικής. Το 872 λεηλάτησαν τα παράλια της Αδριατικής, ιδιαίτερα την πόλη Brac, ενώ το επόμενο έτος ο γιος του Abu Hafs, ο ονομαζόμενος Sa'id, μαζί με ένα κρητικό εξωμότη, το Φώτιο, οργάνωσαν μεγάλη ληστρική επιχείρηση στο Αιγαίο. Με 27 πλοία έφτασαν ως τον Ελλήσποντο, λεηλατώντας νησιά και παράλια. Ιδιαίτερα, φαίνεται, δοκιμάστηκε η Ερεσός της Μυτιλήνης. Πολλοί κάτοικοι της κατέφυγαν στη Χαλκιδική, όπου ίδρυσαν την ομώνυμη αποικία. Λεηλάτησαν ακόμη τα παράλια της Πελοποννήσου, ιδιαίτερα τη Μεθώνη, την Πύλο και την Πάτρα καθώς και τη Δημητριάδα και την Αττική το 902. Οι επιδρομές αυτές είναι προφανές πως προκαλούσαν πολλές αναστατώσεις ή και πλήρη διακοπή στις θαλάσσιες επικοινωνίες και φυγή των κατοίκων από τα μικρότερα νησιά ή τις πιο εκτεθειμένες παράλιες περιοχές. Οι κάτοικοι της Αίγινας, για παράδειγμα, είχαν ολοκληρωτικά εγκαταλείψει το νησί τους για να σωθούν από τις επιδρομές όχι μόνο των Αράβων της Κρήτης αλλά και της Συρίας, της Αιγύπτου και της βόρειας Αφρικής. Άλλοι πάλι, όπως οι κάτοικοι της Νάξου, αναγκάζονταν να πληρώνουν φόρους στους Άραβες για να αποφεύγουν τις συνεχείς επιδρομές τους¹³.

Ο κρητικός πληθυσμός βυθίστηκε σε νύκτα μακρόχρονης και φρικτής δουλείας, αποκόπηκε από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αφανίστηκε από το προσκήνιο του πολιτισμού. Με την αφαίμαξη της οικονομίας και την πλήρη αποσύνδεση από τα άλλα βυζαντινά κέντρα ο κρητικός πολιτισμός υποχώρησε σε υποτυπώδεις μορφές¹⁴. Εξαιτίας της πειρατικής τους αυτής δραστηριότητας και της απάνθρωπης συμπεριφοράς τους πολλοί ιστορικοί, και πρώτος ο Gelzer, όπως παρατηρεί ο Ι.

¹² Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 55.

¹³ Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 22-23.- V. Christides, Conquest, 165-166.

¹⁴ Θ. Δετοράκης, Ιστορία, 145-146.

Παπαδόπουλος, όνομασαν το κράτος των Σαρακηνών στην Κρήτη « αισχράν πειρατικήν πολιτείαν¹⁵».

Το βυζαντινό κράτος, αντιλαμβανόμενο τη σοβαρότητα της κατάστασης, επιχείρησε επανειλημμένα, αμέσως μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες, να ανακαταλάβει το νησί. Τέσσερεις μεγάλες εκστρατείες οργανώθηκαν για το σκοπό αυτό, το 829, 843, 911 (ή 912) και 949 (ή 956) καθώς και άλλες μικρότερης σημασίας, όλες τους όμως κατέληξαν σε αποτυχία.

Την απελευθέρωση της Κρήτης και την ανακούφιση στο βυζαντινό κράτος κατάφερε να πετύχει ο κατεξοχήν αραβομάχος στρατηγός του Βυζαντίου, Νικηφόρος Φωκάς. Την επιχείρηση οργάνωσε ο δραστήριος πρωθυπουργός του Ρωμανού Β΄, ο Ιωσήφ Βρίγγας, και την υποστήριξε με κάθε δυνατό τρόπο μέχρι το τέλος της. Το στρατηγικό σχέδιο του Νικηφόρου Φωκά στηρίχθηκε σε μια συντριπτική στρατιωτική υπεροπλία και κυρίως στην υπεροχή του βυζαντινού ναυτικού. Έτσι θα εξασφαλιζόταν η επαφή του στρατού με το κέντρο και η συνεχής αποστολή εφοδίων. Είχε γίνει πια φανερό ότι μόνο με μια τρομακτική για τα μέτρα της εποχής ναυτική δύναμη θα παρέλυε η δράση του αραβικού στόλου, στην ύπαρξη του οποίου στήριζαν κυρίως οι Άραβες την κυριαρχία τους στην Κρήτη¹⁶.

Γύρω στα τέλη Ιουνίου ή αρχές Ιουλίου του 960, ο Νικηφόρος Φωκάς απέπλευσε από την Κωνσταντινούπολη και κατευθύνθηκε προς τα Φύγελα της Λυδίας, όπου συγκέντρωσε όλες του τις πεζικές και ναυτικές δυνάμεις. Από εκεί κατευθύνθηκε στη συνέχεια προς την Κρήτη, ανατολικά του Χάνδακα, κοντά στον ποταμό Αλμυρό. Εκεί κατάφερε να αντιμετωπίσει με ευκολία τους Σαρακηνούς που του αντιστάθηκαν και άρχισε να πολιορκεί το Χάνδακα στον οποίο είχαν καταφύγει οι κάτοικοι του νησιού.

¹⁵ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 67. Την άποψη αυτή συμμερίζονται και ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές που θεωρούν ότι σκοπός των Αράβων ήταν οι λεηλασίες και απαγωγές ανθρώπων και ότι η Κρήτη είναι απλά μια πειρατική βάση. Εντούτοις, ο Β. Χριστίδης θεωρεί ότι είναι άδικο να δίνεται αυτός ο χαρακτηρισμός στους Άραβες και ότι η ναυτική τους δραστηριότητα πρέπει να εξεταστεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του ιερού τους πολέμου. Βλ. V. Christides, *Conquest*, 157.- V. Christides, *The raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea. Piracy and Conquest*, Βυζάντιον 51 (1981) 77-111.

¹⁶ Θ. Δετοράκης, *Ιστορία*, 150.

Η πολιορκία κράτησε 8 μήνες. Ο Νικηφόρος Φωκάς είχε στείλει μάλιστα τμήματα του στρατού του για να εξολοθρεύσουν τους Σαρακηνούς της υπαίθρου έτσι ώστε να αποκλείσει οποιαδήποτε αποστολή βοήθειας προς τους πολιορκημένους. Ανέθεσε επίσης σε μια ναυτική μοίρα του στόλου του να φυλάει τις ακτές και το λιμάνι του νησιού έτσι ώστε να αποτρέψει τους Σαρακηνούς της Ισπανίας και της Αφρικής να βοηθήσουν με οποιοδήποτε τρόπο τους ομοεθνείς τους.

Παράλληλα διεξήγε πολλές επιθέσεις εναντίον της πρωτεύουσας του νησιού για να την εκπορθήσει. Οι πολιορκούμενοι βέβαια επιχειρούσαν και αυτοί με τη σειρά τους πολλές βίαιες εξόδους με στόχο τη σωτηρία και απελευθέρωση τους αλλά όλες αντιμετωπίζονταν με επιτυχία από τις βυζαντινές δυνάμεις.

Στις 7 Μαρτίου 961 ο Νικηφόρος Φωκάς επιχείρησε την τελική του επίθεση εναντίον του Χάνδακα και κατάφερε να τον εκπορθήσει παρά την ηρωική αντίσταση των υπερασπιστών του. Αποκόμισε πολλά λάφυρα και αιχμαλώτους, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονταν και ο εμίρης της Κρήτης ‘Abd al- ‘Aziz και ο γιος του Ανεμάς, ολόκληρη η οικογένεια του και οι πούρχοντες των Σαρακηνών. Οι αιχμάλωτοι αυτοί κόσμησαν τους δύο θριάμβους του Νικηφόρου Φωκά στην Κωνσταντινούπολη το 961 και 963.

Όταν η απελευθέρωση του νησιού ολοκληρώθηκε ο βυζαντινός αρχιστράτηγος επέστρεψε στην πρωτεύουσα μετά από διαταγή του αυτοκράτορα. Έχτισε στην Κρήτη ένα οχυρό, ανατολικά του Χάνδακα και το ονόμασε Τέμενος και εγκατέστησε στο νησί δυνατό στρατό και στόλο υπό την επιτήρηση ενός στρατηγού έτσι ώστε να αποτρέψει οποιαδήποτε μελλοντική απόπειρα των Αράβων για να το καταλάβουν ξανά. Φρόντισε επίσης για την αποστολή ιεραποστόλων και κηρύκων στην Κρήτη με σκοπό την επαναφορά των κατοίκων της στον Χριστιανισμό και τον ελληνισμό.

Εκτενέστερος λόγος για την εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά στην Κρήτη το 961 και την απελευθέρωση της θα γίνει στη συνέχεια.

II. Σχολιασμός και αξιολόγηση βυζαντινών πηγών.

Η ανακατάληψη της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961 είναι ασφαλώς το σημαντικότερο γεγονός της βασιλείας του Ρωμανού Β΄ και μια από τις ουσιαστικότερες επιτυχίες των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων στο δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα.

Οι βυζαντινές πηγές που αφηγούνται το συμβάν αυτό δεν είναι πολυπληθείς, παραδίδουν όμως αρκετές λεπτομέρειες, γεγονός που μας επιτρέπει να γνωρίζουμε καλά τα όσα διαδραματίστηκαν τη χρονική εκείνη περίοδο.

Χάρη στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και το έργο του «*De cerimoniis aulae byzantinae*», στο οποίο διασώζονται διάφορα δημόσια έγγραφα της εποχής, γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τις προπαρασκευές των εκστρατειών που έγιναν με στόχο την ανακατάληψη της Κρήτης, επί Λέοντος Στ΄ Σοφού, με αρχηγό το ναύαρχο Ιμέριο, και επί Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, με αρχηγό τον Κωνσταντίνο Γογγύλη. Στο έργο αυτό αναφέρονται λεπτομερειακά η σύνθεση του στρατού και του στόλου, ο εφοδιασμός του εκστρατευτικού σώματος, τα τρόφιμα και η μισθοδοσία των στρατευμάτων που έλαβαν μέρος στις εκστρατείες. Τόσες πολλές λεπτομέρειες δεν κατέχουμε για κανένα άλλο πολεμικό γεγονός της βυζαντινής ιστορίας και καθώς η εκστρατεία του 961 δεν απέχει πολύ χρονικά από την προηγούμενη του Γογγύλη, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε πως ελάχιστα διαφέρουν, κυρίως ως προς τους αριθμούς των ναυτικών και στρατιωτικών δυνάμεων¹⁷.

Το έκτο βιβλίο της Συνέχειας του Θεοφάνη αφηγείται τα τελευταία έτη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου και του Ρωμανού Β΄ μέχρι την εκστρατεία κατά της Κρήτης, όπου διακόπτεται απότομα στο σημείο που αναφέρονται τα σχετικά με την πτώση του Χάνδακα. Ως πηγή της εκστρατείας του Νικηφόρου Φωκά, το έκτο βιβλίο της Συνέχειας του Θεοφάνη είναι πολύ κατατοπιστική και αξιόπιστη καθώς ο ανώνυμος

¹⁷ G. Schlumberger, Φωκάς, 56-57.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 34.- V. Christides, Conquest, 5.

συγγραφέας του έργου αυτού είναι σύγχρονος των γεγονότων και γράφει πιθανότατα το ίδιο το έτος της κατάληψης ή και το επόμενο. Η αφήγηση των γεγονότων είναι εκτεταμένη, αναφέρονται ακριβείς χρονολογίες και ο αριθμός των ναυτικών και στρατιωτικών δυνάμεων της εκστρατείας, καθώς και άλλες ειδήσεις που δεν αναφέρονται σε άλλες πηγές, όπως για παράδειγμα τα όσα προηγήθηκαν στο παλάτι πριν την εκστρατεία και την είσοδο των Αράβων πρέσβων της Ισπανίας και της Αφρικής εντός των τειχών του Χάνδακα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του¹⁸.

Σημαντική είναι και η χρονογραφία του Ψευδοσυμεών που έπεται της Συνέχειας του Θεοφάνη. Το έργο αυτό στην ουσία αποτελεί μια συντετμημένη αφήγηση της Συνέχειας του Θεοφάνη μέχρι το σημείο που αυτή διακόπτεται και δεν προσφέρει τίποτα καινούργιο ως προς την αφήγηση των γεγονότων. Εντούτοις εξακολουθεί να θεωρείται πολύτιμη γιατί διασώζει τα όσα διαδραματίστηκαν μετά την άλωση του Χάνδακα, το θρίαμβο του Νικηφόρου Φωκά και την τύχη του συλληφθέντος εμίρη της Κρήτης¹⁹.

Η διήγηση που παραδίδει ο Vaticanus gr. 163, χειρόγραφο του «κύκλου» του Λογοθέτη που περιλαμβάνει εκτός από το χρονικό του Λογοθέτη, το χρονικό του Μανασσή, την ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη, την ιστορία του Κίνναμου και την ιστορία του Γεώργιου Ακροπολίτη, είναι επίσης αξιόλογη. Μια λεπτομερής εξέταση του Vaticanus gr.163 για την χρονική περίοδο 945-963 αποδεικνύει, όπως παρατηρεί ο Α. Μαρκόπουλος, πως το κείμενο αυτό αναπαράγει με ακρίβεια τη Συνέχεια του Θεοφάνη, όταν βέβαια δεν την συνοψίζει. Δίνει ορισμένες ακριβείς και σημαντικές πληροφορίες για τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου και του Ρωμανού Β΄ και επιπλέον αναφέρεται στην περίοδο που εκτείνεται από την ανακατάληψη της Κρήτης το 961 μέχρι την αναγόρευση του Νικηφόρου Φωκά σε αυτοκράτορα το 963, όπου η διήγηση διακόπτεται απότομα. Γίνεται επίσης στο χειρόγραφο αυτό εκτενής λόγος για το θρίαμβο του Νικηφόρου Φωκά, τη πτώση του Χαλεπίου και τις σχέσεις του Νικηφόρου με τον Ιωσήφ Βρίγγα. Ο Vaticanus gr.163 συντάχθηκε πιθανότατα σε μια περίοδο πολύ κοντά στα γεγονότα που

¹⁸ Κ. Krumbacher, Ιστορία, 708.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 35.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 276-277.

¹⁹ Κ. Krumbacher, Ιστορία, 728-729.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 36.

διηγείται, ίσως κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά, πράγμα που συμβάλλει στο να θεωρείται μια από τις σημαντικότερες πηγές για την χρονική περίοδο στην οποία αναφέρεται η παρούσα εργασία²⁰.

Η ιστορία του Λέοντος Διακόνου, που αφηγείται τη βασιλεία του Ρωμανού Β΄, του Νικηφόρου Φωκά και του Ιωάννη Τσιμισκή (959- 976), αναφέρει σε έκταση τα σχετικά με την εκστρατεία στα δύο πρώτα βιβλία του έργου του. Ο Λέων Διάκονος αποτελεί την πλουσιότερη πηγή για τα γεγονότα του 960- 961 σχετικά με την Κρήτη. Φαίνεται πως έγραψε την ιστορία του μετά το 992 και άντλησε πληροφορίες, όπως ο ίδιος διηγείται, από μαρτυρίες ατόμων που έζησαν ή γνώριζαν καλά τα γεγονότα που περιγράφει ή βασίστηκε στις δικές του παρατηρήσεις ως αυτόπτη μάρτυρα²¹. Οι διάφορες αυτές διηγήσεις συνενώθηκαν σε ενιαίο σύνολο από το συγγραφέα και για το λόγο αυτό δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική ροή των γεγονότων. Παράδειγμα αποτελεί το επεισόδιο του Παστιλά το οποίο ο Λέων Διάκονος τοποθετεί στην αρχή της πολιορκίας, ενώ κατά το Θεοδόσιο Διάκονο και κατ' επέκταση σύμφωνα και με τους νεότερους ιστορικούς, αυτό συνέβηκε 5 με 6 μήνες αργότερα, το χειμώνα του ίδιου έτους. Η αφήγηση είναι ρητορική και σε αντίθεση με τη Συνέχεια του Θεοφάνη δεν περιέχει ακριβείς χρονολογίες, ούτε τους αριθμούς των δυνάμεων της εκστρατείας εξακολουθεί όμως να παραμένει ενδιαφέρουσα γιατί παραδίδει λεπτομέρειες για το Χάνδακα και τη πτώση του που δεν περιλαμβάνονται στις άλλες πηγές²².

Σημαντικές πληροφορίες αντλεί κανείς και από το έργο του Θεοδόσιου Διακόνου «Άλωσις της Κρήτης», έργο κατανεμημένο σε πέντε ακροάσεις που γράφτηκε προς τιμήν του αυτοκράτορα Ρωμανού Β΄, όπως φαίνεται και από την αφιέρωση στον τίτλο. Για άγνωστο όμως λόγο το ποίημα αυτό δεν εκφωνήθηκε (σε αυτό συνέβαλε και ο θάνατος του αυτοκράτορα). Ο Θεοδόσιος Διάκονος αφιέρωσε στη συνέχεια το ποίημα στο Νικηφόρο Φωκά, αφού πρόσθεσε πρώτα ένα μικρό πρόλογο, και το εκφώνησε ενώπιον του μετά το θρίαμβο του στη Συρία το 963. Η αξία του ποιήματος αυτού ως πηγή για τα

²⁰ A. Markopoulos, Le temoignage, 87-89.

²¹ Λέων Διάκονος 5.19-22 : «τά δέ τούτων ἐχόμενα, καί ὅσα ὀφθαλμοῖς καί αὐτός τεθέαμαι (εἶπερ ὀφθαλμοί ὠτων πιστότεροι, καθ' Ἡρόδοτον».- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ιστορία, 132.- Α. Καρπόζηλος, Ιστορικοί, 481.

²² Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 36-37.- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ιστορία, 113.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 280-281.

γεγονότα της Κρήτης το 960-961 έχει γενικώς υποτιμηθεί, όπως παρατηρεί ο Ν. Παναγιωτάκης, είτε λόγω της στρυφνότητας του λόγου, είτε εξαιτίας των πολλών σφαλμάτων που παρατηρούνται στη λατινική του μετάφραση. Παρόλα αυτά, παρέχει πολλές ιστορικές πληροφορίες οι οποίες είναι βάσιμες καθώς ο Θεοδόσιος Διάκονος συνέθεσε το ποίημα του αμέσως μετά της κατάληψη της Κρήτης και επομένως γνώριζε πολύ καλά τα γεγονότα. Την ακρίβεια της αφήγησης του Θεοδόσιου Διακόνου μπορεί να εξακριβώσει κανείς αν αναλογιστεί το εξής: το ποίημα επρόκειτο να εκφωνηθεί ενώπιον του αυτοκράτορα επομένως ο ποιητής δεν θα διαστρέβλωνε τα γεγονότα εν γνώσει του. Το ποίημα αναφέρει με λεπτομέρειες και ακρίβεια αριθμούς στρατευμάτων και σε πολλά σημεία η αφήγηση του συμπίπτει με αυτή του Συνεχιστή του Θεοφάνη που θεωρείται και η πιο αξιόπιστη. Ακριβής θεωρείται και η αλληλουχία των επιμέρους επεισοδίων και η ένταξη τους από τον ποιητή σε χειμώνα και καλοκαίρι²³.

Πολύτιμη πηγή για τα γεγονότα είναι και η ιστορία του Μιχαήλ Ατταλειάτη, ο οποίος γράφει γύρω στο 1079-1080 και παρεμβάλλει τα σχετικά με το Νικηφόρο Φωκά και την εκστρατεία της Κρήτης στην εξιστόρηση του για τη βασιλεία του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη. Δυστυχώς δεν επιμένει σε λεπτομέρειες ισχυριζόμενος ότι «ἐκεῖνα δέ μοι ἔρρηθη, ὥς τοῖς πολλοῖς συγγραφεῦσι, ἀδιεξόδευτα»²⁴. Στηρίζεται σε καλές πηγές και επισκέφτηκε προσωπικά την Κρήτη, όπως ο ίδιος αναφέρει²⁵.

Περίληπτική αλλά ολοκληρωμένη πηγή για τα γεγονότα της εκστρατείας αποτελεί και η χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη με τίτλο «Σύνοψις Ιστοριών», που γράφτηκε μετά το 1079. Ο Σκυλίτζης φαίνεται να χρησιμοποιεί ως πηγή του το Λέοντα Διάκονο και μια άλλη άγνωστη πηγή με αντι-φωκαδικό χαρακτήρα²⁶. Στην διήγηση του Ιωάννη Σκυλίτζη στηρίχτηκαν μεταγενέστεροι χρονογράφοι. Ο Γεώργιος Κεδρηνός αντιγράφει κατά λέξη το

²³ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 9-45.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 271.- V. Christides, Conquest, 8.

²⁴ Μ. Ατταλειάτης 229.11-12.

²⁵ Ο Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 72 δισπαστεί για την επίσκεψη του Μ. Ατταλειάτη στο νησί στηριζόμενος στο γεγονός ότι ο ιστορικός αναφέρει ότι η Κρήτη ήταν «ἀλιμένεντος».

²⁶ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 38.- Α. Markopoulos, Le temoignage, 85,89.- Α. Καρπόζηλος, Ιστορικοί, 477.

κείμενο του Σκυλίτζη μαζί με το προοίμιο του και από αυτόν αντλούν οι Ι. Ζωναράς και Μ. Γλυκάς²⁷.

Οι χρονογραφίες του Ιωάννη Ζωναρά και Μιχαήλ Γλυκά αναφέρουν επίσης το γεγονός της ανακατάληψης, θεωρούνται όμως πηγές δευτερεύουσας αξίας και θα πρέπει να χρησιμοποιούνται με επιφύλαξη. Και οι δύο εξαρτώνται έμμεσα ή άμεσα από τη Συνέχεια του Θεοφάνη ή τον Ψευδοσυμεών, ο μεν Ζωναράς²⁸ γράφοντας μετά το 1118, ο δε Γλυκάς²⁹ μετά το 1164. Αντλούν επίσης και από το Σκυλίτζη, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να παρερμηνεύσουν και ορισμένα χωρία του. Έτσι λοιπόν, κάνουν λόγο για μη τελειωτική στρατιωτική κατάκτηση της Κρήτης και για άμεση ανάκληση του Νικηφόρου Φωκά από την Κρήτη και αποστολή του στη Συρία χωρίς να τελέσει θρίαμβο, πράγμα εντελώς αντιφατικό και ασύμβατο με τα στοιχεία που παραδίδουν άλλες πηγές οι οποίες θεωρούνται αξιόπιστες και ακριβείς³⁰.

Μνεία του γεγονότος γίνεται και στην έμμετρη χρονογραφία του Κωνσταντίνου Μανασσή (στ. 5652- 5665), ο οποίος στηρίζεται και αυτός στη Συνέχεια του Θεοφάνη και τον Ψευδοσυμεών³¹. Ο Μανασσής αναφέρει τη συναφθείσα μάχη, την αιχμαλωσία του εμίρη της Κρήτης και τον θρίαμβο που τελέστηκε. Παραδίδει επίσης ένα νέο στοιχείο κάνοντας λόγο για ναυμαχία η οποία έληξε με βυθισμό του στόλου των Αράβων της Κρήτης. Αυτό όμως πρέπει να θεωρηθεί επινόημα του ποιητή καθώς δεν γίνεται πουθενά παρόμοια αναφορά στις υπόλοιπες πηγές.

Ο Γεώργιος Σφραντζής στο έργο του «Περί αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» αναφέρει και αυτός τα σχετικά με την εκστρατεία κατά της Κρήτης σε μια προσπάθεια του να εξηγήσει την ενετική κατοχή του νησιού. Φαίνεται να αντλεί από τη συνέχεια του Θεοφάνη και μια άλλη πηγή. Η αφήγηση του για το γεγονός είναι σύντομη, κάνει όμως λόγο για θρίαμβο που τελέστηκε αμέσως μετά την κατάκτηση³².

²⁷ Κ. Krumbacher, Ιστορία, 749.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 301.- Α. Καρπόζηλος, Ιστορικοί, 477.

²⁸ Κ. Krumbacher, Ιστορία, 757.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, 321.

²⁹ Κ. Krumbacher, Ιστορία, 777.

³⁰ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 39.

³¹ Κ. Krumbacher, Ιστορία, 763-766.

³² Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 40.

III. Προσπάθειες του Βυζαντίου για ανάκτηση της Κρήτης.

Η απώλεια της Κρήτης ήταν ένα ισχυρότατο πλήγμα για το Βυζάντιο γιατί έχασε όχι μόνο ένα μεγάλο θέμα του αλλά και τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων και του εμπορίου στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Για το λόγο αυτό η ανάκτηση του νησιού ήταν για το βυζαντινό κράτος όχι μόνο ζήτημα γοήτρου, αλλά και πρόβλημα ζωτικής σημασίας για την ασφάλεια των θαλασσών.

Δυστυχώς, οι θαλάσσιες εκστρατείες δεν ήταν εύκολη υπόθεση την εποχή εκείνη. Η μεγάλη απόσταση της Κρήτης με την παρεμβαλλόμενη επικίνδυνη θάλασσα και ο πολυμέτωπος αγώνας που διεξήγε το Βυζάντιο με πολυάριθμους εχθρούς δεν επέτρεψαν την ανάληψη οποιασδήποτε σοβαρής επιχείρησης για τη σωτηρία της Κρήτης. Ωστόσο οι προσπάθειες δεν έλειψαν.

Επί Μιχαήλ Β΄ του Τραυλού (820-829) και μετά την καταστολή της επανάστασης του Θωμά (821-823) οι Βυζαντινοί επιχείρησαν δύο μεγάλες εκστρατείες, το 825 και 826, για να αποτρέψουν την κατάκτηση της Κρήτης ή για να διώξουν τους Σαρακηνούς που είχαν ίσως εγκατασταθεί προσωρινά σε κάποια περιοχή της και να αποτρέψουν έτσι την οριστική κατάκτηση της, αφού αυτή κατακτήθηκε το 827³³. Έτσι, ο αυτοκράτορας έστειλε στην Κρήτη τον πρωτοσπαθάριο Φωτεινό, στρατηγό των ανατολικών, για να μελετήσει την κατάσταση εκεί και να τον πληροφορήσει για τα όσα διαδραματίζονταν στο νησί. Αυτός, αφού έφτασε στην Κρήτη και είδε τι συνέβαινε, ζήτησε να του αποσταλούν δυνάμεις «ἵνα τοὺς ἐχθροὺς ἀποσοβήσῃ³⁴». Ο Μιχαήλ Β΄ έστειλε τότε, το 825, μια μοίρα του αυτοκρατορικού στόλου «μετά πολλῆς δυνάμεως καὶ παρασκευῆς» με στρατηγό το Δαμιανό, που αποβιβάστηκε στην Κρήτη χωρίς να συναντήσει εμπόδιο και συνενώθηκε με

³³ Οι βυζαντινοί συγγραφείς δεν καθορίζουν τον χρόνο απόβασης των Αράβων στην Κρήτη (με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο που λέει ότι αποβιβάστηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Θωμά) γεγονός που επιτρέπει σε αρκετούς έλληνες και ξένους ιστορικούς να προτείνουν διάφορες χρονολογίες που εκτείνονται από το 822-828. Μερικά νεότερων ιστορικών αποδέχονται τα δεδομένα των αραβικών πηγών οι οποίες ομόφωνα συμφωνούν πως οι Σαρακηνοί αποβιβάστηκαν στην Κρήτη τον Ιούνιο του 827 και ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της ως τα μέσα του 828 πλην ορισμένων περιοχών. Βλ. Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 36-40.

³⁴ Γ. Σφραντζής 103.17-18.

το Φωτεινό. Επιτέθηκαν από κοινού κατά των Σαρακηνών όμως κατά τη συμπλοκή ο Δαμιανός πληγώθηκε βαριά και φονεύθηκε· ολόκληρος ο βυζαντινός στρατός ηττήθηκε κατά κράτος. Ο Φωτεινός διασώθηκε, κατέφυγε στο νησί Δία και από εκεί γύρισε στην Κωνσταντινούπολη όπου ανήγγειλε στον αυτοκράτορα την φρικτή συμφορά³⁵.

Ένα χρόνο μετά την αποτυχία αυτή, το 826, ο Μιχαήλ Β΄ επιχείρησε νέα εκστρατεία κατά της Κρήτης και ανέθεσε την αρχηγία της στον Κρατερό, τον στρατηγό του θέματος των Κιβυρραιωτών. Με στόλο που απαρτιζόταν από 70 πλοία και πολυάριθμο στρατό, αποβιβάστηκε στον όρμο που βρίσκεται ανατολικά του Χάνδακα χωρίς να συναντήσει αντίσταση. Εκεί κατάφερε να νικήσει και να τρέψει σε φυγή τους Σαρακηνούς μετά από ολόήμερη μάχη. Αντί όμως να επωφεληθεί από αυτή του τη νίκη για να πετύχει ολοκληρωτική κατατρόπωση των εχθρών του, προτίμησε να στρατοπεδεύσει κοντά στον Αμνισό ποταμό. Στο σημείο αυτό ο βυζαντινός στρατός παραδόθηκε σε νυχτερινή κραιπάλη και διασκέδαση και πανηγύριζε για τη νίκη του χωρίς να λάβει καμία προφύλαξη. Οι Σαρακηνοί το αντιλήφθηκαν και επιτέθηκαν μέσα στη νύχτα στο αφύλαχτο στρατόπεδο αιφνιδιαζοντας και κατασφάζοντας τους στρατιώτες. Ο Κρατερός κατάφερε να φτάσει μέχρι την παραλία και να επιβιβαστεί σε πλοίο αλλά οι Άραβες τον κυνήγησαν, τον συνέλαβαν κοντά στην Κω και τον κρέμασαν εκεί. Σε ανάμνηση της φοβερής καταστροφής η περιοχή και ο ποταμός Αμνισός που κυλάει τα νερά του στο σημείο αυτό πήραν την ονομασία Κρατερός ή Καρτερός (Άνω και Κάτω Καρτερός)³⁶.

Αλλά και μετά την αποτυχία αυτή ο Μιχαήλ Β΄ δεν αποκαρδιώθηκε και στις αρχές του 829 επιχείρησε νέα εκστρατεία κατά της Κρήτης με

³⁵ Συν. Θεοφ. 76.8- 77.1.- Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός 43.54-65.- Γ. Σφραντζής 103.17-104.2.- Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 720.- Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 66-67.-Γ. Σήφακας, Κατάκτησις, 73-74.- Α.Α. Vasiliev, Byzance, 59-60 όπου λέει μετά το 828.- Ν.Θ. Καλομενόπουλος, Κρήτη, 147.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 63-64 όπου στη σελίδα 64 γράφει το 824.- Η. Ahrweiler, L' administration, 220.- Μ. Canard, Ikrish, 1110 όπου αντί Φωτεινός λέει Φώτιος και ότι έγινε το 828 με σκοπό την ανάκτηση της Κρήτης.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 239.- Δ.Α. Ζακυθινός, Ιστορία, 172.- V. Christides, Conquest, 162.- Ch. Makrypoulas, Expeditions, 347-348.

³⁶ Συν. Θεοφ. 79.46- 81.5 .- Ψευδοσυμεών 623.9-23.- Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός 45.2-28.- Γενέσιος 34.46-60.- Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 722.- Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 67.- E.W. Brooks, Occupation, 433.-Α.Α. Vasiliev όπου γράφει λίγο μετά την εκστρατεία του Φωτεινού (μετά το 828) και για την ανάκτηση της Κρήτης.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 65-66.- Θ. Δετοράκης, Ιστορία, 147- 148 όπου γράφει περίπου το 829.- Ch. Makrypoulas, Expeditions, 348.

στρατηγό τον Ωορύφα. Για να εμπυνώσει τους άντρες που έλαβαν μέρος σε αυτή διέταξε να δοθούν σε κάθε στρατιώτη και ναύτη 40 χρυσά νομίσματα. Δυστυχώς ο Ωορύφας δεν πέτυχε τίποτα σχετικά με την Κρήτη και οι στρατιώτες και οι ναύτες που πήραν μέρος στην εκστρατεία ονομάστηκαν χλευαστικά «τεσσαρακοντάριοι». Κατόρθωσε όμως να εκδιώξει τους Σαρακηνούς από αρκετά από τα νησιά του Αιγαίου και να περιορίσει τις αραβικές επιδρομές εναντίον τους³⁷.

Μια άλλη μεγάλη εκστρατεία οργανώθηκε στην αρχή της βασιλείας του ανήλικου Μιχαήλ Γ΄ και της Θεοδώρας το 843, αμέσως μετά την αναστήλωση των εικόνων. Επικεφαλής της ήταν μια σημαντική προσωπικότητα της εποχής, στενός συνεργάτης της Θεοδώρας και μέλος της αντιβασιλείας, ο λογοθέτης Θεόκτιστος. Συμμετείχε πιθανότατα και ως διοικητής του στρατού και ο μάγιστρος Σέργιος Νικητιάτης³⁸. Σύμφωνα με τις πηγές, οι βυζαντινές δυνάμεις απέπλευσαν από την Κωνσταντινούπολη στις 18 Μαρτίου 843 και φαίνεται πως αποβιβάστηκαν σε τμήμα του νησιού που βρισκόταν ακόμα σε βυζαντινά χέρια γιατί δεν αναφέρεται καμία προσπάθεια των Αράβων να εμποδίσουν την προσέγγιση ή την απόβαση της εκστρατευτικής δύναμης. Οι Βυζαντινοί σημείωσαν πολλές επιτυχίες εναντίον των Σαρακηνών και ίσως και να κατάφερναν να τους εξοντώσουν εντελώς και να ανακτήσουν την Κρήτη εάν τα πράγματα δεν εξελίσσονταν δυσμενώς για το Βυζάντιο στη συνέχεια. Οι Σαρακηνοί με κάποιο τρόπο κατόρθωσαν ώστε να διαδοθεί στο βυζαντινό στρατόπεδο πως δήθεν στην Κωνσταντινούπολη έγινε πραξικόπημα και δυναστική μεταβολή. Ο Θεόκτιστος αναγκάστηκε τότε να επιστρέψει εσπευσμένα στην πρωτεύουσα παίρνοντας και ένα μέρος του στρατεύματος μαζί του. Το υπόλοιπο εκστρατευτικό σώμα νικήθηκε από τους Άραβες και έγινε «μαχαίρας ἔργον» κάτω από άγνωστες συνθήκες. Ο Σέργιος Νικητιάτης πέθανε και τάφηκε στην Κρήτη σε ένα μοναστήρι που ονομάστηκε «τοῦ μαγίστρου», μονή αφιερωμένη στη Θεοτόκο, την οποία

³⁷ Συν. Θεοφ. 81.6-15.- Ι. Γενέσιος 35.61-67.- Ψευδοσυμεών 623.23-624.5.- Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηγός 46.28-34.- Α.Α. Vasiliev, Byzance, 61.- Μ. Canard, Ikrish, 1110.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 66.- Η. Ahrweiler, Byzance, 112.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 240-241.- Ε. W. Brooks, Occupation, 433-434.- Ch. Makrypoulas, Expeditions, 348-349.

³⁸ Για τη συμμετοχή του Σέργιου Νικητιάτη στην εκστρατεία βλ. Η. Gregoire, "Études sur le neuvième siècle. I. Un grand home inconnu. Le magistre et logothète Serge le Nicétiate", Βυζάντιον 8 (1933) 515-529.

είχε κτίσει ο ίδιος³⁹. Η νέα αυτή βυζαντινή ήττα σήμαινε από τη μια πως οι Άραβες οριστικοποιούσαν την παρουσία τους και μεγάλωναν τη δύναμη τους, και από την άλλη πως όσο μέρος της Κρήτης είχε παραμείνει μέχρι τότε στα χέρια των Βυζαντινών χανόταν οριστικά και περνούσε στα χέρια των Αράβων.

Το 865 ή 866 ο Μιχαήλ Γ΄ και ο καίσαρας Βάρδας οργάνωσαν άλλη μια εκστρατεία για ανάκτηση της Κρήτης η οποία έληξε ακόμα πιο άδοξα από τις προηγούμενες αφού δεν κατόρθωσε καν να ξεκινήσει. Ο στρατός και ο στόλος είχαν συγκεντρωθεί στους Κήπους, λιμάνι της μικρασιατικής παραλίας στην περιοχή του θέματος των Θρακησίων, και ετοιμάζονταν για αναχώρηση. Μια συνομωσία όμως, που είχε εξυφανθεί και της οποίας ήταν ενήμερος και ο ίδιος ο αυτοκράτορας, είχε ως αποτέλεσμα να δολοφονηθεί ο καίσαρας Βάρδας από το Βασίλειο Μακεδόνα μπροστά στα μάτια του Μιχαήλ Γ΄. Μετά τα γεγονότα αυτά η εκστρατεία ακυρώθηκε και ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη⁴⁰.

Στα επόμενα χρόνια ο αυτοκρατορικός στόλος προσπάθησε επανειλημμένα να πλήξει τους Σαρακηνούς της Κρήτης με τολμηρές επιχειρήσεις. Οι στρατηγοί Νικήτας Ωρούφας και Νάσαρ καταδίωξαν πολλές φορές τους Άραβες ως τα κρητικά παράλια χωρίς όμως να τολμήσουν μια συστηματική και με προετοιμασμένη επιμέλεια επιχείρηση.

Στις αρχές του 10^{ου} αιώνα οι αραβικές επιδρομές εντάθηκαν και μια πολύ οδυνηρή εμπειρία για το Βυζάντιο υπήρξε η άλωση και η λεηλασία της Θεσσαλονίκης από τον αρνησίθρησκο Λέοντα Τριπολίτη το 904, επί Λέοντος Στ΄ Σοφού. Οι Βυζαντινοί ήξεραν πως έπρεπε να κινηθούν με μεγάλη αποφασιστικότητα. Αφού σημείωσαν πρώτα ορισμένες νίκες επί των Αράβων της Συρίας, οργάνωσαν στη συνέχεια μια νέα μεγάλη εκστρατεία κατά της

³⁹ Γεώργιος Μοναχός 814.14-815.5.- Λ. Γραμματικός 229.1-10.- Ψευδοσυμεών 654.12-15.- Μ. Ατταλειάτης 228.11-13 όπου αναφέρει ότι η μονή κτίστηκε από το Νικηφόρο Φωκά. Την μαρτυρία αυτή αμφισβητεί ο H. Gregoire, *Études*, 519-520 που θεωρεί ότι ο ναός κτίστηκε γύρω στο 843. Πρβλ. N. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 41 σημείωση 103.- A.A. Vasiliev, *Byzance*, 193-195.- M. Canard, *Ikritish*, 1110.- I. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 70-71.- H. Ahrweiler, *L' administration*, 221.- Της ίδιας, *Byzance*, 112 και 441.- Θ. Δετοράκης, *Ιστορία*, 148.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 23-24.- B.I. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 82.- Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 351.

⁴⁰ A.A. Vasiliev, *Byzance*, 258.- H. Ahrweiler, *Byzance*, 112.- I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 267.- Δ. Ζακυθινός, *Ιστορία*, 252.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 25.- Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 351-352 όπου λέει 7 Απριλίου 866.

Κρήτης, με αρχηγό το ναύαρχο Ιμέριο. Για το εγχείρημα αυτό γνωρίζουμε αρκετές λεπτομέρειες χάρη στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο που καταγράφει τις πληροφορίες αυτές στο έργο του «*De cerimoniis aulae Byzantinae*». Οι ναυτικές δυνάμεις της εκστρατείας ήταν οι εξής: 100 πλοία του αυτοκρατορικού στόλου και 77 πλοία από τους στόλους των θεμάτων, δηλαδή συνολικά 177 πολεμικά πλοία⁴¹. Από αυτά 102 ήταν δρόμωνες και 75 πάμφυλοι όπως αναφέρει ο Ch. Makrypoulas⁴². Αυτά μετέφεραν ή συνόδευαν 5937 στρατιώτες, πιθανότατα ιππείς⁴³. Το κόστος της εκστρατείας φαίνεται να ανέρχεται στα 239128 νομίσματα για μισθούς ενώ τα συνολικά έξοδα για εξοπλισμούς, εφόδια, πολεμοφόδια και μισθούς φτάνουν τις 270.000 χρυσά νομίσματα⁴⁴.

Το εκστρατευτικό σώμα ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη και κατευθύνθηκε προς τα κρητικά παράλια, σύμφωνα με τον R.H. Jenkins, τον Οκτώβριο του 911. Η επιχείρηση διήρκεσε οκτώ μήνες και κατέληξε σε καταστροφή όταν ισχυρή πειρατική μοίρα προσέβαλε το βυζαντινό στόλο στα ανοικτά της Χίου, στα τέλη Απριλίου ή αρχές Μαΐου, διαλύοντας τον κυριολεκτικά⁴⁵.

Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος επιχείρησε και αυτός με τη σειρά του μια εκστρατεία για ανακατάληψη της Κρήτης το 949⁴⁶. Την επιχείρηση

⁴¹ Κων. Πορφ. *De cer.*, 652.10-13, 652.15-653.3, 653.5-8, 653.10-12, 653.15-16.

⁴² Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 353, σημείωση 32 όπου αναφέρει επίσης πως στο *De cerimoniis*, 654.3-5 λανθασμένα γίνεται λόγος για 112 δρόμωνες αντί για 102. Πρβ. Ν.Θ. Καλομενόπουλος, Κρήτη, 149 όπου λέει ότι έλαβαν μέρος 187 πλοία στα οποία επέβαιναν 34.000 ναύτες και 13.000 στρατιώτες.

⁴³ Αρχικά 6037 ιππείς προορίζονταν να λάβουν μέρος στην εκστρατεία (*De cer.*, 652.3-7). Μειώθηκαν έπειτα στους 5937 γιατί από τους 500 Αρμένιους της Πρίνης που θα λάμβαναν αρχικά μέρος, στο τέλος έλαβαν μέρος μόνο 400 (*De cer.*, 652.6-7, 656.1-2). Ο Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 30, λανθασμένα προσθέτει Ρώσους και Μαρδαίτες στα στρατεύματα ξηράς όπως παρατηρεί ο Ch. Makrypoulas. Βλ. Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 353.

⁴⁴ Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 30.- Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 353.

⁴⁵ Η ακριβής χρονολόγηση της εκστρατείας είναι προβληματική καθώς το γεγονός δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου από τους σύγχρονους ιστορικούς· γι' αυτό βασιζόμαστε στην άποψη του R. Jenkins. Βλ. R.J. H. Jenkins, «The date of Leo VI's Cretan expedition», *Προσφορά εις Στίλωνα Π. Κυριακίδη*, Θεσσαλονίκη 1953 277-281. Πρβ. Του ιδίου, «The chronological accuracy of the "Logothete" for the years A.D. 867-913», *DOP* 19(1965) 89-112 και συγκεκριμένα 105-106 όπου αναθεωρεί την παλαιότερη θέση του στο θέμα.

⁴⁶ Πολλοί χρονολογούν την εκστρατεία αυτή το 956 και στηρίζουν τη θέση αυτή θεωρώντας, λανθασμένα βεβαίως, ως δεδομένη την ύπαρξη ενός χρονολογικού μοτίβου στην αφήγηση του Ι. Σκυλίτση. Βλ. Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 355. Ο Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 33 λέει πως έλαβαν μέρος πάνω από 28.000 άντρες συμπεριλαμβανομένου και πληρωμάτων.

την αποφάσισε ο αυτοκράτορας παρά το γεγονός ότι ο Άγιος Παύλος ο Νέος, μοναχός στο όρος Λάτρος της Μικράς Ασίας, του οποίου είχε ζητήσει τη συμβουλή ο Κωνσταντίνος, τον απέτρεψε λέγοντας του «οὐδαμῶς εἴη κατὰ νοῦν Θεῷ ἐκεῖσε αὕτη ἢ ἀποστολή»⁴⁷. Η εκστρατεία αυτή παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτή του Ιμέριου αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιείται και σε πολλά σημεία. Οι λεπτομέρειες της επιχείρησης συμπεριλαμβάνονται και σε αυτή την περίπτωση στο «*De cerimoniis aulae Byzantinae*». Σε αυτήν έλαβαν μέρος 128 πλοία⁴⁸ και 4186 στρατεύματα ξηράς⁴⁹, όπως μας πληροφορεί ο Ch. Makrypoulas. Η επιχείρηση αυτή ήταν ασφαλώς πιο μετριοπαθής από την προηγούμενη και στοίχισε λιγότερο. Ο Δ. Τσουγκαράκης αναφέρει πως τα έξοδα έφτασαν το ποσό των 120.000 χρυσών νομισμάτων. Το Βυζάντιο είχε λάβει τόσο στρατιωτικές όσο και διπλωματικές προφυλάξεις απέναντι στο ισλαμικό ναυτικό⁵⁰.

Δυστυχώς και η επιχείρηση αυτή είχε το ίδιο άδοξο τέλος με τις προηγούμενες. Η αποτυχία ήταν τέτοια που και οι κατεξοχήν χρονογράφοι της αυτοκρατορίας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Συνεχιστές του Θεοφάνη, δεν ενδιαφέρονται καν να μας πληροφορήσουν για τα ακριβή γεγονότα. Για το λόγο αυτό πρέπει να στηριχτούμε αποκλειστικά σε όσα παραδίδουν οι Λέων Διάκονος και Ι. Σκυλίτζης, χρονογράφοι που βασιζονται

⁴⁷ Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 33.

⁴⁸ Κων. Πορφ., *De cer.*, 664.12-15, 665.2-4, 665.6-8, 665.18-19.- Ο Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 33 λέει 137 πλοία αλλά πιθανότατα προσθέτει και τις εννέα «γαλέαι» της Αττάλειας. Βλ. Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 353 υποσημείωση 38.

⁴⁹ Αρχικά φαίνεται πως 4700 στρατεύματα θα λάμβαναν μέρος στην εκστρατεία (*De cer.*, 666.1- 667.11). Η διαφοροποίηση στον αριθμό οφείλεται στο γεγονός ότι σε μεταγενέστερο στάδιο αποφασίστηκε να μειωθεί η συμμετοχή των Σλάβων του θέματος Οψικίου από 220 σε 127 (*De cer.*, 666.15-16, 669.10-12) και στην έλλειψη καματηρών караβιών που θα μετέφεραν τους 550 Αρμένιους στρατιώτες που φυλούσαν τα θρακικά παράλια (*De cer.*, 663. 12-16, 667.3-6). Επίσης το αρχικό σχέδιο δεν συμπεριλάμβανε (τουλάχιστον δεν αναφέρεται πουθενά ξεκάθαρα) την συμμετοχή του στρατηγού του θέματος Θρακησίων και δύο από τους αξιωματούχους του, δηλαδή συνολικά 129 αξιωματούχους και στρατιώτες. Βλ. Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 353.

⁵⁰ Πλοία είχαν σταλεί σε Δυρράχιο, Δαλματία, Καλαβρία, Ισπανία, βόρειο Αφρική ενώ μεγάλο μέρος του αυτοκρατορικού και θεματικού στόλου έμεινε να φυλάει την Κωνσταντινούπολη και τα ναυτικά θέματα (*De cer.*, 664.12-13, 664.17- 665.1, 665.8-10, 665.11-16). Επίσης το Βυζάντιο με την αποστολή διπλωματών στην Ισπανία προσπάθησε να πετύχει την πολιτική απομόνωση των Σαρακηνών της Κρήτης ώστε να μην λάβουν βοήθεια από τους Αραβες εκεί. Βλ. Ch. Makrypoulas, *Expeditions*, 354.

σε πηγές εχθρικές απέναντι στον αυτοκράτορα. Σύμφωνα με αυτούς λοιπόν, επικεφαλής της εκστρατείας είχε τεθεί ο πατρίκιος Κωνσταντίνος Γογγύλης, άνθρωπος έμπιστος αλλά εντελώς ακατάλληλος. Όταν το εκστρατευτικό σώμα αποβιβάστηκε στην Κρήτη, ο Γογγύλης όντας άπειρος δεν έλαβε καθόλου τις απαραίτητες προφυλάξεις για να προστατεύσει το βυζαντινό στρατόπεδο από μια αιφνιδιαστική αραβική επίθεση. Οι Σαρακηνοί πράγματι επιτέθηκαν αιφνιδιάζοντας τους Βυζαντινούς και συντρίβοντας τους. Ο Κωνσταντίνος Γογγύλης κατάφερε μόλις να σωθεί και με τα υπολείμματα του στρατού του επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.

IV. Οριστική ανάκτηση της Κρήτης.

1. Ανάληψη εκστρατείας κατά της Κρήτης επί Ρωμανού Β΄.

Οι κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας αυτοκράτορες του Βυζαντίου επιχείρησαν πολλές μεγάλες και μικρές εκστρατείες για την ανάκτηση της Κρήτης, όπως είδαμε, αλλ' απέτυχαν όλες. Η αποτυχία μάλιστα της τελευταίας με αρχηγό τον πατρίκιο Κωνσταντίνο Γογγύλη το 949 (ή κατ' άλλους το 956) από τη μια μεριά αποθάρρυνε τους Βυζαντινούς κι από την άλλη αποθράσυνε τους Σαρακηνούς της Κρήτης και τους έκανε ακόμα πιο θρασεείς. Παρά τις αποτυχίες όμως αυτές κι επειδή η Κρήτη ήταν σπουδαιότατος προμαχώνας για το κράτος, ο νέος αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄ (959-963) "ταύτην τήν ἦτταν ἀνακαλέσασθαι προθυμούμενος"⁵¹. Θέλοντας λοιπόν να ανακαλέσει την προηγούμενη ήττα του Κωνσταντίνου Γογγύλη, αποφάσισε να επιχειρήσει νέα μεγάλη εκστρατεία για την απελευθέρωση της Κρήτης, πράγμα αναγκαίο αφού στο σημείο που είχαν φτάσει τα πράγματα έπρεπε ή να εξαφανιστούν οι Σαρακηνοί ή να παύσει η αυτοκρατορία να υπάρχει⁵². Κατά τη χρονική μάλιστα εκείνη περίοδο οι περιστάσεις ήταν πολύ ευνοϊκές γιατί οι Άραβες βρίσκονταν σε αναρχία, ήταν διασπασμένοι και διεξάγονταν εμφύλιοι πόλεμοι ανάμεσα σε κάποιους από αυτούς⁵³. Όλα αυτά τους καθιστούσαν ανίκανους να βοηθήσουν επαρκώς, όσο και αν το επιθυμούσαν, τους ομόφυλούς τους Σαρακηνούς της Κρήτης. Αντίθετα οι Βυζαντινοί διέθεταν ικανότατους πολιτικούς και στρατιωτικούς άνδρες, όπως ο "παρακοιμώμενος" Ιωσήφ Βρίγγας και οι στρατηγοί Νικηφόρος Φωκάς και ο αδελφός του Λέων Φωκάς, οι οποίοι είχαν ως τώρα νικήσει και ταπεινώσει τους Άραβες της Ανατολής και επιθυμούσαν να εκδικηθούν τις καταστροφές που πάθαιναν για περισσότερο από ένα αιώνα τα

⁵¹ Λέων Διάκονος 7.9-10.

⁵² G. Schlumberger, Νικηφόρος Φωκάς, 51.

⁵³ G. Schlumberger, Νικηφόρος Φωκάς, 57.- Κ. Αλεξανδρή, Θαλασσία, 243.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 87.

παράλια και τα νησιά του Αιγαίου και γενικότερα της ανατολικής Μεσογείου από τους φοβερούς κατακτητές της Κρήτης⁵⁴.

Την πρωτοβουλία για την εκστρατεία κατά της Κρήτης είχε ο Ιωσήφ Βρίγγας, «ο ἄϋπνος νοῦς»⁵⁵ και η αρχηγεία της επιχείρησης είχε ανατεθεί στο Νικηφόρο Φωκά, δομέστικο των σχολών της Ανατολής και αρχιστράτηγο των στρατιωτικών δυνάμεων της Ανατολής⁵⁶. Ακολούθησε σύγκλητος στην οποία η πρόταση του Ιωσήφ Βρίγγα συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις και δυσκολίες. Οι περισσότεροι από τους συγκλητικούς θύμισαν στον αυτοκράτορα τις αποτυχίες των προηγούμενων εκστρατειών, τους άντρες που χάθηκαν και τα χρήματα που ξοδεύτηκαν για μάχες που δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα, μίλησαν για τους κινδύνους της θάλασσας και για τη δύναμη των Αράβων⁵⁷, υπενθύμισαν στον Ρωμανό Β' τον χρησμό πως όποιος καταλάμβανε την Κρήτη θα γινόταν αυτοκράτορας⁵⁸ και καταψήφισαν την εισήγηση αυτή. Ο

⁵⁴ Ο Νικηφόρος Φωκάς προτού εκστρατεύσει κατά των Σαρακηνών της Κρήτης είχε πετύχει πολλές νίκες εναντίον των Αράβων της Ανατολής : «Καί τα μέν τοῦ γένους τῶν Φωκάδων, ὅσα γε ἦκει κατὰ τάς προσεχεῖς ἡμῶν γενεάς, περίφημά τε καί περιβόητα· καί μαρτυρεῖ τούτοις τά τε τῶν ἄνωθεν διηγήματα καί ὁ βασιλεὺς κύρις Νικηφόρος ὁ Φωκάς, ὅς τὰ Ρωμαίων πράγματα κατελιγνῶς ἐν στενῷ κομιδῇ καί ἀπόρῳ περιεστάμενα τῇ τῶν Σαρακηνῶν καί Ἀράβων ἐπιστρατεία καί πρό τῆς βασιλείας ἀνεκτέσαστό τε καί ἀνέζώωσε, πολλοῖς πόνοις καί ἀγῶσι πολεμικοῖς καταστρατηγήσας τῶν ἐναντίων ἄχρι Νικαίας ληϊζομένων τήν ἐῶν καί εἰς τήν τῶν Κυλίκων κατακλείσας αὐτούς· εἶτα καί τήν μεγίστην νῆσον τῆς Κρήτης ἀνασώσας τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ, πρᾶγμα δυσμεταχειρίστον τε καί δυσκατόρθωτον» Μ. Ατταλειάτης 223. 1-12. - «καί πολλά τρόπαια στήσαντα κατὰ τῶν ἐφῶν Σαρακηνῶν, καί τόν τε τῆς Ταρσοῦ ἀμνηρᾶν Καραμώνην καί Χαμβδᾶν τόν τοῦ Χάλεπ καί τόν Τριπόλεως Ἰζήθ ὅλοσχερῶς ταπεινῶσαντα, πέμπει κατὰ τῶν ἐν Κρήτῃ Σαρακηνῶν, πλῆθος ἐπιλέκτων στρατιωτῶν ἐπιδούς αὐτῷ καί στόλον κατηρτισμένον καλῶς.» Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός 249. 26-29. - Βλ. επίσης G. Schlumberger, Φωκάς, 52.- Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 68.

⁵⁵ Συν. Θεοφ. 475.2.- Κ.Ι. Αμαντος, Ιστορία, τ. Β' 115.

⁵⁶ Συν. Θεοφ. 473.18-22. Σύμφωνα με τον Α. Μαρκόπουλο, εμπνευστής της εκστρατείας δεν ήταν ο Ιωσήφ Βρίγγας αλλά ο προσωπικός του αντίπαλος Βασίλειος Λακαπηνός. Βλ. Α. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία, 1082.- Του ιδίου, Βρίγγας, 97-98.

⁵⁷ Συν. Θεοφ. 474. 14-22.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 90.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 384.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 38.

⁵⁸ Συν. Θεοφ. 474.23- 475.1 «τήν διατρέχουσαν φήμην, ὅτι δι' οὗ ἡ Κρήτη πορθηθῇ βασιλεύσει καί τῶν σκηπτρῶν καθέξει τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς».- Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός, 250.44-45 «φήμης δέ κρατούσης, ὡς ὁ μέλλων κατασχεῖν αὐτήν Ῥωμαῖος ἀνὴρ ἐξ ἀνάγκης βασιλεύσει Ῥωμαίων».- Ι. Ζωναράς 72.32-73.1-2 «φήμην κρατοῦσαν ὡς ὁ τῆς Κρήτης τούς Σαρακηνούς ἐξελάσων Ῥωμαῖος τῶν Ῥωμαϊκῶν

Ιωσήφ Βρίγγας τότε στάθηκε ανάμεσα στους συγκλητικούς και προσπαθώντας να τους ενθαρρύνει είπε τα εξής: «Ἡμεῖς μὲν, δέσποτα, ἴσμεν πάντες ὅσα δεινὰ Ῥωμαίοις συνέβησαν παρὰ τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ εἰς ἡμᾶς· καὶ δίκαιόν ἐστι λογίσασθαι τὰς σφαγὰς καὶ τὰς τῶν παρθένων φθοράς καὶ τὰς τῶν ἐκκλησιῶν καταστροφάς καὶ τὰς τῶν παραλίων θεμάτων αἰχμαλωσίας καὶ πρέπον ἐστὶν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν καὶ ὁμοφύλων ἀγωνίσασθαι καὶ μὴ δεδιέναι τῆς ὁδοῦ τό μῆκος καὶ τὰ τῆς θαλάσσης πελάγη καὶ τῆς νίκης τό ἄδηλον καὶ τῆς φήμης τό ἀδύνατον»⁵⁹.

Τα λόγια αὐτά του Ιωσήφ Βρίγγα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη που ἔτρεφαν ὅλοι γιὰ τὴν ικανότητα καὶ τὸ ἥθος τοῦ ἀρχιστράτηγου Νικηφόρου Φωκά ἀπομάκρυναν τοὺς δισταγμοὺς τοῦ αυτοκράτορα. Ἡ ἐκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης ἀποφασίστηκε καὶ ὁ Ῥωμανὸς Β΄ διέταξε νὰ γίνουν οἱ δέουσες προετοιμασίες γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς⁶⁰.

2. Νικηφόρος Φωκάς.

Ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στρατηγούς που εἶχε γνωρίσει ποτέ ἡ αυτοκρατορία, ἦταν ἤδη γνωστός στο Βυζάντιο προτοῦ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ ἀρχηγεία τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Κρήτης. Στὸ παρελθὸν εἶχε διακριθεῖ γιὰ τοὺς ἐπιτυχημένους πόλεμους κατὰ τοῦ Χαμβδανίδου Σεῖφ-Εδωλλάχ, ἐμίρη τοῦ Χαλεπίου καὶ κατὰ τῶν ἄλλων Σαρακηνῶν ἡγεμόνων τῆς Μοσουλῆς, Ταρσού καὶ Τριπόλεως⁶¹. Κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ εἶχε διοριστεῖ μάγιστρος, «λειτουργίαν ἐκλαμπρότατην» σύμφωνα με τὸν G. Schlumberger, καθὼς μόνο 24 μάγιστροι υπῆρχαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀπὸ τὸ

ἐκ τρόπου παντός ἐπιλήψεται σκλήπτρων». Τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης εἶχε προφητέψει ὁ Ὅσιος Λουκάς ἀπὸ τοὺς Δελφούς μια εικοσαετία πρὶν τὴν τελικὴ ἐκστρατεία. Βλ. Ε.Λ. Πετράκης, Μνημειακοί, 316. Πρβ. Ἀρχιμ. Χριστοφόρου Ι. Ζωνά, Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ οσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκά, Ἀθήνα 1935, 36-37.

⁵⁹ Σύν. Θεοφ. 475. 3-10.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία, 384-385.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 38.

⁶⁰ Ν.Θ. Καλομενόπουλος, Κρήτη, 150.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 91.- V. Christides, Conquest, 173.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 91.

⁶¹ G. Schlumberger, Φωκάς, 52.- Στ. Ξανθοῦδιδης, Ἱστορία, 68.

955 περίπου ήταν δομέστικος των σχολών της Ανατολής ενώ μετά το θάνατο του Ρωμανού Β΄, με τη βοήθεια του Πατριάρχη Πολύευκτου, ονομάστηκε από τη σύγκλητο αρχιστράτηγος των στρατιωτικών δυνάμεων της Ανατολής⁶².

Καταγόταν από τον αρχαίο αρχοντικό οίκο των Φωκάδων της Καππαδοκίας⁶³, μέλη του οποίου μάλιστα είχαν υπηρετήσει στο στρατό και είχαν πολεμήσει κατά των Περσών νικηφόρα. Από αυτούς είχαν διακριθεί και δοξαστεί ξεχωριστά ως στρατηγοί ο παππούς του Νικηφόρος, ο πατέρας του Βάρδας, ο ίδιος και ο αδελφός του Λέων που τον διαδέχτηκε στη θέση του δομέστικου των σχολών κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στην Κρήτη⁶⁴.

Μια ξεκάθαρη απεικόνιση του Νικηφόρου Φωκά είναι δύσκολη γιατί οι διάφορες εικονογραφικές περιγραφές του είναι αντιφατικές. Σε ένα χειρόγραφο της Μαρκιανής βιβλιοθήκης για παράδειγμα, παρουσιάζεται ως όμορφος, περήφανος αυτοκράτορας, με λεπτά χαρακτηριστικά προσώπου, μακριά μαλλιά και γενειάδα, να κρατάει το σπαθί του ενώ μια άλλη απεικόνιση τον παρουσιάζει ως ένα κουρασμένο, κοκκαλιάρη και άσχημο άντρα⁶⁵. Ο Σπ. Λάμπρος θεωρεί πως οι δύο αυτές απεικονίσεις παρουσιάζουν τον Νικηφόρο Φωκά σε διαφορετικές ηλικίες της ζωής του όμως ο Β. Χριστίδης υποστηρίζει πως στην πραγματικότητα οι απεικονίσεις αυτές αντανακλούν διαφορετικές διαθέσεις του ιδίου καλλιτέχνη⁶⁶. Στην πρώτη απεικόνιση ο καλλιτέχνης ωραιοποιεί τον ήρωα του εμπνευσμένος από τη λαμπρή του νίκη στην Κρήτη ενώ στη δεύτερη διακρίνουμε ένα αδιάφορο, ίσως και εχθρικό καλλιτέχνη.

Αντιφατικές είναι και οι βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στην προσωπικότητα του Νικηφόρου Φωκά. Ο Θεοδόσιος Διάκονος λέει πως όσο αυτός πολιορκούσε το Χάνδακα, σε μια έκρηξη της ανάρμοστης αίσθησης του χιούμορ που τον διακατείχε, πέταξε ένα γαϊδούρι στους πεινασμένους

⁶² Μ.Ι. Μανούσακας, Λόγος, 252.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 391.- Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, 101.

⁶³ Σύμφωνα με τον P.Charanis οι Φωκάδες ήταν απόγονοι του μεγάλου οίκου των Fabii και οι ρίζες τους ήταν μερικώς ελληνικές ή εξελληνισμένες και μερικώς αρμένικες. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. P. Charanis, «On the ethnic origins of Nicephorus Phocas», Εισ μνήμην Κωνσταντίνου Θ. Αμάντου 1874-1960 42-45.

⁶⁴ G. Schlumberger, Φωκάς, 53.- Μ.Ι. Μανούσακας, Λόγος, 252.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 91-92.

⁶⁵ Σπ. Λάμπρος, Εικόνες, 64-65.- V. Christides, Conquest, 174.

⁶⁶ Σπ. Λάμπρος, Εικόνες, 70.- V. Christides, Conquest, 174.

Σαρακηνούς στρατιώτες με τη βοήθεια πολιορκητικών μηχανών⁶⁷. Μετά την άλωση του φρουρίου εντούτοις εμπόδισε τους στρατιώτες του να σκοτώσουν τους αιχμαλώτους⁶⁸. Επίσης δυο επεισόδια που περιγράφουν οι βυζαντινές πηγές αποδεικνύουν το θάρρος του Νικηφόρου Φωκά. Στο πρώτο περιστατικό παρουσιάζεται να αρπάζει και να μετακινεί με τα ίδια του τα χέρια μια βαριά πέτρα που πέταξαν οι αραβικές πολεμικές μηχανές στο μέσο του βυζαντινού στρατοπέδου. Στο δεύτερο παρουσιάζεται να στέκεται σταθερός και ακλόνητος απέναντι σε ένα γιγάντιο Άραβα που του επιτέθηκε, σκοτώνοντας τον με μια μόνο κίνηση του σπαθιού του⁶⁹.

Παρά την αντιφατικότητα των διαφόρων πηγών και εικονογραφικών περιγραφών σχετικά με το Νικηφόρο Φωκά, εντούτοις όλοι συμφωνούν πως ήταν πολεμιστής απaráμιλλος, γενναίος, ατάραχος στο μέσο των τρομερότερων συγκρούσεων, ισχυρογνώμονας και υπερβολικά επίμονος στο σκοπό του για την επιτυχία των στόχων του. Ήταν προνοητικός χρηστός, εγκρατής, συνετός, δίκαιος και πολύ ευσεβής⁷⁰. Ζούσε ασκητικά, διατηρούσε στενές σχέσεις με μοναχούς όπως ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης και συχνά έλεγε πως επιθυμούσε μια μέρα να αποσυρθεί και ο ίδιος σε μοναστήρι⁷¹. Ως στρατηγός ήταν ακατάβλητος, ευφυής, δραστήριος και πεισματάρης στην καταδίωξη και εκμηδένιση των αντιπάλων του. Γνώριζε όχι μόνο να διοργανώνει και να διοικεί τον στρατό αλλά και να τον ενθουσιάζει με την ευγλωττία του και να τον οδηγεί με την ορμητικότητα του και την πίστη του στην νίκη⁷².

Με βάση τα παραπάνω, η εκλογή του Νικηφόρου Φωκά ως αρχιστράτηγου της εκστρατείας κατά της Κρήτης όταν αυτός διάνυε το τεσσαρακοστό έβδομο έτος της ηλικίας του ήταν πετυχημένη και πολύ ελπιδοφόρα.

⁶⁷ Θ. Διάκονος 28.716-717 «ὁ δὲ στρατηγὸς σφενδονοστροφῶν, ἀναξ ποιεῖ ᾿ γέλωτος ἄξιον ᾿ τι καὶ πλεόν· ἐν σφενδόνῃ γάρ νωθρόν ἐμβαλὼν ὄνον ῥίψαι κελεύει ζῶντα τοῖς ὄνοις ὄνον».- V. Christides, Conquest, 175.

⁶⁸ Λέων Διάκονος 26.23.

⁶⁹ Θ. Διάκονος 20.510- 21.516.- V. Christides, Conquest, 176.

⁷⁰ G. Schlumberger, Φωκάς, 54.

⁷¹ Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, 102.

⁷² Λέων Διάκονος 10.18-23.- Μ. Ατταλειάτης 223.1-16.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 93.

3. Προετοιμασίες για την εκστρατεία.

Οι προπαρασκευές επιδιώχθηκαν και συμπληρώθηκαν με μεγάλη φροντίδα και εξαιρετική δραστηριότητα. Ποτέ ίσως ως την εποχή εκείνη δεν είχε βγει από τον Κεράτιο κόλπο τρομερότερος και καλύτερα εξοπλισμένος στόλος. Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές απαρτιζόταν από 3.307 πλοία. Από αυτά 2000 ήταν χελάνδια, δηλαδή μεγάλα πολεμικά πλοία, με δύο σειρές κουπιά και που το μήκος τους έφτανε σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Κ.Α. Αλεξανδρή και του R. Dolley γύρω στα 45 μέτρα, με 150-200 κωπηλάτες περίπου το καθένα, διέθεταν ξυλόκαστρο από το οποίο πολεμούσαν οι πολεμιστές του πλοίου και ήταν εφοδιασμένα με το υγρόν πυρ το οποίο εξακόντιζαν με τη βοήθεια σιφώνων· 1000 ήταν δρόμωνες, μεγάλα μεταγωγικά πλοία που μετέφεραν τον στρατό της ξηράς, το πεζικό και το ιππικό μαζί με τους ιππείς· 307 ήταν καματηρά καράβια, δηλαδή φορτηγά πλοία που κουβαλούσαν τις πολιορκητικές μηχανές, τα πολεμοφόδια και τα τρόφιμα⁷³. Ο στόλος αυτός προερχόταν από τις ναυτικές μοίρες της Κωνσταντινούπολης και των θεμάτων και η διοίκηση του είχε ανατεθεί στον κοιτωνίτη Μιχαήλ τον επιστάτη που ενεργούσε υπό τις διαταγές του Νικηφόρου Φωκά ως δρουγγάριος των πλωίμων⁷⁴.

Ο στρατός της ξηράς ήταν και αυτός άρτια καταρτισμένος. Απαρτιζόταν από τα πιο πειθαρχημένα τάγματα των ευρωπαϊκών θεμάτων της Θράκης και της Μακεδονίας, από τάγματα της Ανατολής και ιδιαίτερα τα αρμενικά που ήταν πολυάριθμα, από μισθοφόρους Ρώσους και Βαράγγους

⁷³ Συν. Θεοφ. 475.18-20: «νήες γάρ ύπηρχον μετά ύγρου πυρός δισχίλιαι, δρόμωνες χίλιοι, καράβια καματηρά σιτήσεις ἔχοντα καὶ ὄπλα πολεμικά τριακόσια ἑπτὰ».- Ψευδοσυμεών 758.20-22 «ύπηρχον δέ χελάνδια μετά τοῦ ύγρου πυρός ,β', δρόμωνες ,α', καράβια καματηρά σιτάριν ἔχοντα καὶ ὄπλα πολεμικά τξ'».- Κ.Α. Αλεξανδρή, Θαλασσία, 244.- Μ.Ι. Μανούσας, Λόγος, 257.- Η. Ahrweiler, Byzance, 114, 413.- Οι Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 69 και Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, 109 λένε πως τα βυζαντινά πλοία ήταν 3.300. Ο Κ.Ι. Άμαντος, Ιστορία, τ. Β' 115 λέει 3.360 πλοία.- F.A. Farell, Nicefere, 150. Για περισσότερες πληροφορίες για τα βυζαντινά πολεμικά πλοία βλ. Θ.Κ. Κορρές, «Υγρόν πῦρ». Ένα όπλο της βυζαντινής πολεμικής ναυτικής, Θεσσαλονίκη 1995.- Ν. Ανδριώτης- Κ. Καραπλή- Χ. Σπανούδης, Βυζαντινά και αραβικά ιστιοφόρα πλοία (7^{ος}- 13^{ος} αι.), Αθήνα- Οινούσσες 2001.- S. Christidou- Α. Apostolopoulos- V. Christides, Treasures of arab-byzantine navigation, Αθήνα 2004.

⁷⁴ Α. Markopoulos, Le temoignage, 98.- Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία, 95.- Κ. Αλεξανδρή, Θαλασσία, 244.

που ήταν υψηλοί και ατρόμητοι, ομάδες ιππέων καταφρακτών καθώς και από παλαιούς αιχμάλωτους Δαλμάτες, Σκλαβηνούς, Παυλικανούς και Μαρδαΐτες⁷⁵.

Ο συνολικός αριθμός των ναυτικών δυνάμεων του Νικηφόρου Φωκά που μας παραδίδουν οι βυζαντινές πηγές είναι ιδιαίτερα εξογκωμένος και γι' αυτό δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός, όπως παρατηρούν οι διάφοροι ιστορικοί. Επιπλέον, σε ένα τόσο μεγάλο στόλο θα πρέπει να είχαν πάρει μέρος περίπου 30.000 άνδρες, αν αναλογιστούμε το πλήρωμα που πρέπει να είχε το κάθε πλοίο, πράγμα που πάλι δεν είναι δυνατό να συνέβηκε. Η παραλλαγή του βίου του αγίου Αθανάσιου του Αθωνίτη από τον Ακάκιο Σαββαΐτη κάνει λόγο για 250 πλοία⁷⁶ αριθμό πολύ πιο ρεαλιστικό. Η νέα αυτή προσέγγιση έχει περισσότερες πιθανότητες να γίνει αποδεκτή για τον εξής λόγο: οι άραβες ιστορικοί Yāqūt και Ibn Khaldūn περιορίζουν τον αριθμό των πλοίων στα 700 και υπολογίζουν το πλήρωμα τους γύρω στις 77.000 εκ των οποίων 72.000 ήταν πεζοί και 5.000 ήταν ιππείς. Είναι προφανές ότι ο βίος του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη προσεγγίζει την αλήθεια με βάση τις δυνατότητες της εποχής αλλά και τις μαρτυρίες των αραβικών πηγών⁷⁷.

4. Δρομολόγιο Βυζαντινών προς Κρήτη.

Γύρω στις αρχές Ιουλίου ή στα τέλη Ιουνίου του 960⁷⁸, ο βυζαντινός στόλος απέπλευσε από το λιμάνι του Βουκολέοντος, αφού τελέσθηκε πρώτα η καθιερωμένη θρησκευτική τελετή του αγιασμού των σημαιών υπό την παρουσία του αυτοκράτορα και του Πατριάρχη. Κατέπλευσε έπειτα στα Φύγελα της Λυδίας της Δυτικής Μικράς Ασίας νότια της Εφέσου και απέναντι

⁷⁵ G. Schlumberger, Φωκάς, 59-65.

⁷⁶ Οδ. Λαμπρίδης, Παραλλαγή, 294.- O. Lampsides, Ein unbekannter, 11.

⁷⁷ M. Canard, Ikrish, 1111.- V. Christides, Conquest, 173-174.- A. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία, 1066.- Θ. Δετοράκης, Ιστορία, 150.-F.A. Farello, Nicefore, 151.

⁷⁸ Οι απόψεις για τη μέρα που απέπλευσε ο στρατός του Νικηφόρου Φωκά δίστανται. Βλ. B. Ψιλάκης, Ιστορία, 729.- H. Ahrweiler, Byzance, 115.- M. Canard, Ikrish, 1111.- K.A. Αλεξανδρή, Θαλασσία, 244.- Δ.Α. Ζακυθνός, Ιστορία, 376.- Ο Ι. Καραγιαννοπουλος, Ιστορία, 385 στηριζόμενος στις μαρτυρίες των βυζαντινών πηγών (Συν. Θεοφ. 475.18, Ψευδοσυμεών 758.20) γράφει στις 5 Ιουλίου 960. Την ίδια ημερομηνία παραδίδει και ο Vaticanus gr.163 στο A. Markopoulos, Le temoignage, 98.- Ο Yahya, στο I. Kratchkovsky, Histoire, 782 λέει την 1^η του έτους 349 εγείρας, δηλαδή στις 13 Ιουλίου 960.

από τη Σάμο για να συνενωθεί εκεί με το στόλο και το στρατό των θεμάτων της Ασίας, τα οποία θα έπαιρναν και αυτά μέρος στην εκστρατεία⁷⁹. Είναι πιθανό πως το δρομολόγιο που ακολούθησαν οι βυζαντινές δυνάμεις για να φτάσουν στην Κρήτη ήταν ίδιο με αυτό που περιγράφει στο «Σταδιοδρομικόν»⁸⁰ του ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, δηλαδή προς τη Σάμο και τους Φούρνους, έπειτα στη Νάξο, στην Ίο, στη Θήρα και τέλος, μετά τις νησίδες Χριστιανά, στη Δία, απέναντι από το Χάνδακα⁸¹.

Στο «Σταδιοδρομικόν» τα Φύγελα δεν εμφανίζονται καθόλου, γνωρίζουμε ωστόσο από πληροφορίες των βυζαντινών πηγών πως από το σημείο αυτό οι βυζαντινές δυνάμεις ξεκίνησαν κατά της Κρήτης⁸². Ο Μ. Ατταλειάτης προσθέτει πως ο Νικηφόρος Φωκάς συγκέντρωσε στο σημείο αυτό το στόλο του και έπειτα κατευθύνθηκε προς ένα μέρος που λέγεται Αγία⁸³.

Ο Νικηφόρος Φωκάς προτού πλησιάσει στην Κρήτη είχε στείλει τα ταχύτερα πλοία του στη βόρεια πλευρά του νησιού για να κατοπτεύσουν και να συλλέξουν πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση των Αράβων, πράγμα που το κατάφεραν διότι οι κατάσκοποι έπιασαν αιχμαλώτους που ανταποκρίθηκαν και είπαν ότι γνώριζαν. Με τον τρόπο αυτό πληροφορήθηκε πως ο εμίρης της Κρήτης Abd al -Aziz, ο Κουρούπας ή Κουρούπης των Βυζαντινών, καθώς και οι επιφανέστεροι Άραβες προύχοντες του Χάνδακα, βρίσκονταν αμέριμνοι στις εξοχικές τους επαύλεις⁸⁴ και πως η πληροφορία για την επικείμενη εκστρατεία είχε γεμίσει πανικό και τρόμο τους Σαρακηνούς που άρχισαν να αναπτύσσουν εξαιρετική δραστηριότητα για να αμυνθούν αποτελεσματικά.

Όταν ο βυζαντινός στόλος έφτασε στη Ίο, ακινητοποιήθηκε στο σημείο αυτό προσωρινά γιατί εξαιτίας της μακράς κυριαρχίας των Αράβων

⁷⁹ Συν. Θεοφ. 475.16-23.- Ψευδοσυμεών 758.22.

⁸⁰ Ο G. Huxley, Portulan, 295-300 ο οποίος μελέτησε το «Σταδιοδρομικόν» διεξοδικά το ονομάζει portulan και θεωρεί ότι αποτελεί δημιούργημα κάποιου γραφειοκράτη της εποχής χωρίς καμία ιδιαίτερη ναυτιλιακή εμπειρία. Ο V. Christides, Conquest, 176 υποστηρίζει πως η προηγούμενη άποψη είναι μάλλον απίθανη και θεωρεί ότι πρόκειται για μια σύνοψη ενός σχολαστικότερου ναυτικού εγχειριδίου, που συνοδευόταν μάλλον και από χάρτες, το οποίο χρησιμοποιούσε το βυζαντινό ναυτικό.

⁸¹ Κων. Πορφ., De cer., 678.

⁸² G. Huxley, Portulan, 299.

⁸³ Μ. Ατταλειάτης 223.10- 224.14.- V. Christides, Conquest, 177.

⁸⁴ Συν. Θεοφ. 475.23- 476.5.

στην περιοχή, δεν υπήρχε βυζαντινό πλοίο για να οδηγήσει τους Βυζαντινούς στην Κρήτη. Σύμφωνα με την παράδοση, εμφανίστηκαν τότε δύο Καρπαθικά πλοία που ανέλαβαν το εγχείρημα αυτό⁸⁵. Πιθανότατα κατά την πορεία προς το νησί να προσέγγισαν και τη νήσο Δία η οποία σύμφωνα με το «Σταδιοδρομικόν» είναι ο τελευταίος σταθμός του πλου από την Κωνσταντινούπολη προς το Χάνδακα⁸⁶. Σύμφωνα μάλιστα με την παραλλαγή του Βίου του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη από τον Ακάκιο Σαββαΐτη, όταν έφτασαν στη Δία, ο Νικηφόρος Φωκάς χρησιμοποίησε ένα τέχνασμα με το οποίο εξαπάτησε τους Άραβες και τους έκανε να πιστέψουν ότι είχε περισσότερα πλοία απ' όσα διέθετε στην πραγματικότητα. Φοβισμένοι τότε αρκετοί έφυγαν ενώ οι υπόλοιποι υποχώρησαν στο εσωτερικό του νησιού⁸⁷.

⁸⁵ Μ. Ατταλειάτης 224.14-21: « Διά τοῦτο καί χρονίσας ἐν τῇ νήσῳ τῇ Νηῶ λεγομένη, μετὰ τοῦ στόλου παντός, οὐδένα μὲν εἶχε τὸν ὁδηγήσοντα πρὸς τὴν νήσον τὴν Κρήτην, διὰ τὸ ἀγνοεῖν πάντας τὴν ὁδὸν ἐκείνην ἐκ τοῦ χρόνοις πολλοῖς μὴ παροδεῦσαι ἐκεῖθεν πλοῖον Ῥωμαϊκόν· ἀοράτως δε νῆαι Καρπαθικάι δύο τὸν κατὰ πλουν ἐπ' αὐτόν ποιησάμεναι προωδοποίησαν αὐτῷ τὴν ὁδοιπορίαν καί εἰς Κρήτην ἀπήγαγον».- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 39.

⁸⁶ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 53.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 97.- Ο Α. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία, 1064, σημείωση 14 λέει πως η Ίος απέχει από την Κρήτη, σύμφωνα πάντοτε με το «Σταδιοδρομικόν», 132 μίλια, απόσταση υπερβολικά μεγάλη για τελευταίο ορμητήριο. Έτσι η Δία, που απέχει 12 μίλια, συγκεντρώνει πράγματι πιο πολλές πιθανότητες να ήταν ο τελευταίος σταθμός του Νικηφόρου Φωκά· αν λάβουμε μάλιστα υπόψη και την παρατήρηση του G. Huxley, Portulan, 298, ότι είχε και δύο καλά αγκυροβόλια, ίσως να ήταν και βασικό ορμητήριο του στόλου.

⁸⁷ Οδ. Λαμπιδής, Παραλλαγή, 294-295 « Καί ἐπεὶ Ἀθανάσιος ἄφαντος ἦν παρὰ τε τῷ ἀγαπητῷ Νικηφόρῳ καί τῷ πατρὶ ἡσχαλλον, ἐθλίβοντο λέγοντες: « Ἄρα τί ἂν γένοιτο τούτῳ;» Τῆς θλίψεως οὖν ἐχούσης αὐτοὺς κατέλαβον τὴν Κρήτην καὶ πλησίον τῆς Κρήτης ἐτέρῳ νήσῳ προσωρμίσθη ὁ στόλος. Ἐκβαλὼν δέ τρεῖς ἄνδρας κατασκόπους ἀπέστειλεν ἐν τῇ Κρήτῃ, ὅπως γνῶσῃ τί ἦν ἡ δύναμις τοῦ τόπου. Καί ἀπελθόντες ἦλθον καὶ ἀνήγγειλαν λέγοντες πολλὴ ἦν ἡ δύναμις καὶ οὐδόλως φόβος τούτοις ἐγένετο, ἵνα εἰς τὰ φρούρια αὐτῶν εἰσέλθωσιν. Τί οὖν ὁ Νικηφόρος; Τριῆρεις ἦσαν πᾶσαι διακόσιαι πεντήκοντα· διετάξατο οὖν καὶ ἔπλευσαν αἱ διακόσιαι εἰς λιμένα μακρὰν που τῆς χώρας, καὶ ἦσαν μετροῦντες οἱ ἔποικοι· καὶ διὰ τῆς νυκτός πάλιν ἑκατὸν τριῆρεις ἦρχοντο ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἐν ἡμέρᾳ πάλιν ἦρχοντο αἱ αὐταὶ τριῆρεις εἰς τὸν λιμένα· καὶ οὕτως ποιῶν ἔδειξεν τοῖς ἐποίκοις μετροῦντες ἐκεῖνοι εἰς πεντακοσίους τριῆρεις. Καί ἐγένετο φόβος πολλοῖς διὰ τὸ ὑπολαβόντες πλῆθος καὶ οἱ μὲν εἰς ὄχυρους τόπους ἔφυγον, οἱ δὲ εἰς τὰ φρούρια ἑαυτοὺς ἐφυγάδευον. Καί μαθὼν ταῦτα ὁ κύρις Νικηφόρος ὅτι ὁ φόβος διέσεισεν αὐτῶν τὴν καρδίαν ἐξελθὼν καὶ ἐν ὀλίγαις ἡμέραις πᾶσαν τὴν νήσον ἐγκρατὴς ἐγένετο ἐλευθερώσας αὐτὴν ἐκ τῶν ἀθέων Σαρακηνῶν. Τα φρούριά τε πάντα ἐλεπόλεις θεῖς ἐκένωσε λαβὼν πλοῦτον πολὺν Καταστήσας τε

5. Απόβαση στην Κρήτη και πρώτη σύγκρουση.

Σχετικά με την απόβαση των Βυζαντινών στην Κρήτη υπάρχουν πολλές εκδοχές γι' αυτό και τα πράγματα δεν είναι πολύ ξεκάθαρα. Ορισμένες βυζαντινές πηγές (Συνεχιστής Θεοφάνους, Ψευδοσυμεών, Vaticanus gr. 163) παραδίδουν ότι η απόβαση έγινε ομαλά, χωρίς απρόοπτα ενώ αντίθετα ο Λέων Διάκονος και ο Ιωάννης Σκυλίτζης μνημονεύουν τη σύναψη πεζομαχίας⁸⁸. Σύμφωνα με την παραλλαγή του Βίου του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη από τον Ακάκιο Σαββαΐτη, η έλευση του Νικηφόρου Φωκά δεν προξένησε καμία εντύπωση στους Άραβες, κάτι που δεν φαίνεται αληθινό αναλογιζόμενοι το τέχνασμα που χρησιμοποίησε για εκφοβισμό τους. Η απόβαση των βυζαντινών στρατευμάτων πρέπει να έγινε στην παραλία του Αλμυρού, δυτικά του Χάνδακα, όπως πρώτος παρατήρησε ο Β. Ψιλάκης⁸⁹.

Είναι πολύ πιθανόν μέρος των εχθρών, πεζοί και ιππείς, να περίμεναν τους Βυζαντινούς, πάνω στα υψώματα που βρίσκονταν κοντά στην παραλία, παραταγμένοι σε θέση μάχης, αποφασισμένοι να τους αποκρούσουν⁹⁰. Οι μεγάλοι δρόμωνες προσέγγισαν με τις πλευρές τους στην αμμόδη παραλία, άνοιξαν τις πόρτες τους και με σανίδες επικλινείς, σαν είδος γεφυριών, από τις οποίες οι πολεμιστές κάτω από την προστασία των τοξοτών και των

κεφαλάς ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ ὑπέστρεψε χαίρων πολλῶν σκύλων ἐπιφερόμενος καὶ τῆς νίκης Συνέβη δέ τότε ἀποθανεῖν τὸν βασιλέα Ρωμανὸν τὸν Λακατηνὸν καὶ παρὰ παντός τοῦ στόλου καὶ τῆς πόλεως ἀνηγορεύθη δέ ὁ Φωκάς κύρις Νικηφόρος ὑπὸ παντῶν βασιλεύς».- Α. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία, 1064.- V. Christides, Conquest, 178.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 40. Για περισσότερες πληροφορίες για το τέχνασμα βλ. επίσης Ο. Lampsidis, Ein unbekannter, 9-12.

⁸⁸ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 49-50.- Α. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία, 1065.- Του ιδίου, Le temoignage, 98.19, 111.- V. Christides, Conquest, 177.

⁸⁹ Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 729.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 53.- Ι.Σ. Αλεξάκης, Απόβασις, 42-43.- V. Christides, Conquest, 177.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 40.- Ο Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, 109 γράφει ότι η απόβαση έγινε στις 13 Ιουλίου 960.

⁹⁰ Σύμφωνα με τον Ν.Θ. Καλομενόπουλο, Κρήτη, 151 πολυάριθμοι Άραβες είχαν παραταχθεί στον όρμο του Αλμυρού για να αποκρούσουν οποιαδήποτε απόπειρα των Βυζαντινών για απόβαση. Η θέση των Βυζαντινών ήταν δυσχερέστατη και ο Νικηφόρος Φωκάς έπρεπε ή να αναζητήσει κάποιο άλλο σημείο απόβασης ή να ρισκινδυνεύσει ολόκληρη την εκστρατεία, επιχειρώντας μια βίαιη απόβαση. Στηριζόμενος στα τέλεια μέσα με τα οποία είχε προετοιμάσει την όλη επιχείρηση αλλά και στην πειθαρχία των καλά εξασκημένων στρατευμάτων του, έπραξε το δεύτερο. Η απόφαση του αυτή αποδείχτηκε ορθή και στέφθηκε με επιτυχία.

σφενδονητών, που απομάκρυναν από την ακτή όσους Άραβες επιχειρούσαν να τους εμποδίσουν, αποβιβάστηκαν ταχύτατα έφιπποι και πάνοπλοι και κατέπληξαν τους αντιπάλους τους. Έπειτα ο Νικηφόρος Φωκάς μοίρασε το στρατό που αποβιβάστηκε σε τρία μέρη κι επιτέθηκε κατά των εχθρών. Οι Σαρακηνοί αντιτάχτηκαν και προσπάθησαν να αποκρούσουν τους Βυζαντινούς αλλά δεν τα κατάφεραν επιτυχώς. Παρά την αντίσταση τους, ο βυζαντινός στρατός νίκησε, καταδίωξε, κατάσφαξε και αιχμαλώτισε ένα μέρος των Σαρακηνών ενώ όσοι σώθηκαν, υποχώρησαν, μπήκαν στο φρούριο του Χάνδακα και κλείστηκαν. Εκεί αποκλείστηκαν και πολιορκήθηκαν⁹¹. Από τα παραπάνω προκύπτει πως η απόβαση των βυζαντινών δυνάμεων στην Κρήτη διεξήχθη βάσει προδιαγεγραμμένου λεπτομερούς σχεδίου και αυτό οφειλόταν από τη μια στην λεπτομερή προπαρασκευή της εκστρατείας και από την άλλη στην στρατηγική ικανότητα του Νικηφόρου Φωκά.

Στην μάχη αυτή δεν πρέπει να πήρε μέρος ολόκληρος ο αραβικός στρατός του Χάνδακα, αλλά ένα μόνο μέρος του, γιατί δεν είναι στρατηγικά λογικό να δεχτούμε πως οι Σαρακηνοί, που είχαν τόσο μεγάλη πείρα από τις προηγούμενες εκστρατείες των Βυζαντινών και μάλιστα της τελευταίας μεγάλης με αρχηγό τον Κ. Γογγύλη, θα διακινδύνευαν να αντιτάξουν ολόκληρη την πολεμική τους δύναμη σε μια αβέβαιη κατά παράταξη μάχη εναντίον του Νικηφόρου Φωκά του οποίου η φήμη τους ήταν ήδη γνωστή από τους νικηφόρους αγώνες του εναντίον των ομοφύλων τους της Ανατολής⁹².

Τον αιφνιδιαστικό χαρακτήρα της απόβασης του Νικηφόρου Φωκά μαρτυρεί και ο al- Nuwayrī σε μια μυθώδη αλλά ενδιαφέρουσα αφήγηση. Κατ' αυτόν λοιπόν, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β', κατανοώντας ότι ήταν αδύνατο να νικήσει τους Σαρακηνούς με ανοικτό πόλεμο, κατέφυγε στο ακόλουθο τέχνασμα. Πρώτα πρώτα για να κερδίσει τη συμπάθεια και τη φιλία του εμίρη της Κρήτης, του έστειλε πλούσια δώρα. Όταν πίστεψε πως το είχε καταφέρει, του έστειλε και νέα πιο πολύτιμα δώρα με ένα πρεσβευτή από τους μουσουλμάνους της αυλής του. Ο πρεσβευτής παρουσιάστηκε στον εμίρη της Κρήτης και του είπε: Ο αυτοκράτορας σε χαιρετά και σου λέει. Είμαστε γείτονες και φίλοι. Οι κάτοικοι των νησιών είναι φτωχοί και δυστυχισμένοι.

⁹¹ Λέων Διάκονος, 7.20-23 - 8.1-16.- Κ.Α. Αλεξανδρή, *Θαλασσία*, 245-246.- Ι.Σ. Αλεξάκης, *Απόβασις*, 44-45.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, *Κρήτη*, 98-99.- Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 385.

⁹² Ν. Παναγιωτάκης, *Θεοδόσιος*, 48-49.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, *Κρήτη*, 99.

Εξαιτίας των επιδρομών σου οι περισσότεροι έφυγαν από τα μέρη τους και δεν θέλουν να ξαναγυρίσουν σ' αυτά. Εγώ θα σου δώσω διπλάσια από εκείνα που εισπράττεις από τις επιδρομές με τη συμφωνία να σταματήσεις τις επιδρομές σου εναντίον αυτών των δυστυχισμένων ανθρώπων· να τους αφήσεις ήσυχους και ασφαλείς, για να μπορέσουν να γυρίσουν στα νησιά τους και να ξαναρχίσουν το εμπόριο και τα ταξίδια τους· να τους επιτρέπεις μάλιστα να έρχονται ελεύθερα και στον τόπο σου με σιγουριά και χωρίς φόβο. Έτσι θα πάρεις διπλάσια από τα εμπορικά δικαιώματα από εκείνα που αποκομίζεις από τις επιδρομές σου. Ο Abd al -Aziz δέχτηκε και συμφωνήθηκε το ποσό που θα χορηγούσε ο αυτοκράτορας. Ο Ρωμανός Β' τήρησε τη συμφωνία και του έστειλε τακτικά το ποσό που συμφώνησαν. Οι Έλληνες ξεθάρρεψαν και άρχισαν να ταξιδεύουν σε όλα τα νησιά, στην Κωνσταντινούπολη, ακόμα και στην Κρήτη. Ο εμίρης είδε όχι μόνο να διπλασιάζονται τα πλούτη του από το εμπόριο των Ελλήνων αλλά μπόρεσε να ελαττώσει και τα έξοδα του στόλου και του στρατού του εξαιτίας της ειρήνης που επικρατούσε και ήταν ευχαριστημένος. Έτυχε όμως να πέσει μεγάλη πείνα στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας έστειλε τότε έναν απεσταλμένο στον εμίρη και τον παρακάλεσε να του επιτρέψει να στείλει στην Κρήτη ένα κοπάδι από φοράδες έγκυες με τη συμφωνία να μοιράζουν μεταξύ τους τα αλογάκια που θα γεννούσαν. Ο αυτοκράτορας θα έπαιρνε τα αρσενικά και ο εμίρης τα θηλυκά. Ο Abd al -Aziz δέχτηκε και ο Ρωμανός Β' έστειλε στην Κρήτη 500 ετοιμόγεννες φοράδες με τους βοσκούς τους. Όταν πια είχαν φτάσει οι φοράδες στην Κρήτη, ο αυτοκράτορας έστειλε στο νησί τα πλοία και το στρατό του με αρχηγό το Νικηφόρο Φωκά. Η αποβίβαση έγινε στο μέρος που βρίσκονταν οι φοράδες. Καθένας από τους ιππείς του Νικηφόρου κρατούσε στα χέρια του τη σέλλα και το χαλινάρι της φοράδας που θα έπαιρνε· τις σέλωσαν, ίππευσαν και όρμησαν ξαφνικά εναντίον των Σαρακηνών· έτσι τους βρήκαν απροετοίμαστους⁹³.

Δεν ξέρουμε κατά πόσο η παραπάνω εξιστόρηση των γεγονότων μπορεί να γίνει απόλυτα πιστευτή ενδεχομένως όμως να περικλείει μια δόση

⁹³ Η ελληνική απόδοση της παραπάνω αφήγησης του Nuwayri βρίσκεται στα έργα των Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 50-51 και Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 100-101.Βλ. επίσης Ν. Σταυρινίδου, Ειδήσεις, 81-83.- Πρβ. Μ. Canard, Ikritish, 1111.

αλήθειας. Η σύναψη συνθήκης Ρωμανού Β΄ και Abd al -ʿAziz ίσως να αποτελεί απόρροια της ήττας και αποτυχίας του Κ. Γογγύλη να καταλάβει το νησί επί Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, όπως φανερώνει η περιγραφή των όρων της συνθήκης οι οποίοι είναι δυσμενείς για τους Βυζαντινούς και τους αναγκάζουν να πληρώνουν φόρο στον εμίρη της Κρήτης. Η συνθήκη όμως αυτή περιείχε και όρους ευμενείς για τους Βυζαντινούς καθώς τους επέτρεπε την ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ των νησιών του Αιγαίου και τη διακίνηση του εμπορίου σε αυτά. Επίσης τα λεγόμενα για τις φοράδες ίσως να υπονοούν κάποιο δικαίωμα του αυτοκράτορα να στέλνει ανθρώπους στην Κρήτη, τους οποίους θα χρησιμοποιούσε ως κατασκόπους για να συνεννοηθεί με τους ντόπιους χριστιανούς και να προετοιμάσουν το έδαφος για την επικείμενη εκστρατεία. Το σίγουρο είναι πως η αφήγηση αυτή επιβεβαιώνει τον αιφνιδιασμό του Νικηφόρου Φωκά, αφού έγινε ενώ ίσχυε ακόμη η μεταξύ τους συμφωνία. Η παράδοση αυτή με άλλα λόγια, μολονότι μυθώδης, δείχνει τις ικανότητες της βυζαντινής διπλωματικής⁹⁴.

6. Έκκληση Αράβων για βοήθεια.

Αμέσως μετά την έναρξη της πολιορκίας, ο Abd al -ʿAziz έστειλε πρεσβεία προς τους Άραβες της Αφρικής και της Ισπανίας ζητώντας τους βοήθεια. Ανδαλούσιοι απεσταλμένοι έφτασαν στο νησί όταν ήδη είχε καταληφθεί το μισό και η πολιορκία του Χάνδακα ήταν στενότατη. Κατά τη διάρκεια της νύχτας εισέδυσαν στο κάστρο με τη βοήθεια σχοινιών και αντίκρισαν την απελπιστική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα πράγματα. Αναχώρησαν τότε ταχύτατα αρνούμενοι να προσφέρουν οποιαδήποτε βοήθεια⁹⁵. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνη επιβεβαιώνει πως δεν στάλθηκαν επικουρίες από άλλα αραβικά κράτη⁹⁶.

Οι αραβικές πηγές μας πληροφορούν πως ο εμίρης της Κρήτης είχε στείλει πρεσβεία για να ζητήσει βοήθεια από τον εμίρη της Αιγύπτου Abû I-

⁹⁴ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 52.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 102.

⁹⁵ Συν.Θεοφ. 477. 4 κ.εξ. -G. Schlumberger, Φωκάς, 100.- M. Canard, I, kritish, 1111

⁹⁶ Συν. Θεοφ. 477. 23-24: « οἱ δὲ θάμβους πλησθέντες οὐδαμῶς ἠθέλησαν βοήθειαν ἢ συμμαχίαν αὐτοῖς δοῦναι».

Hasan 'Ali al- Ikhshīd. Αυτός όμως ήταν απασχολημένος με εσωτερικούς περισπασμούς και δεν μπορούσε να τους βοηθήσει γι' αυτό τους συνέστησε να αποταθούν στο χαλίφη των Φατιμιδών al- Mu'izz. Αυτός έγραψε τότε στο Ρωμανό Β' για να τον ειδοποιήσει ότι διαλύει την ανακωχή που είχε κάνει με το Βυζάντιο το 956-957, του ζήτησε να άρει την πολιορκία του νησιού και υποσχέθηκε να στείλει βοήθεια στην Κρήτη. Πρότεινε μάλιστα στον εμίρη της Αιγύπτου μια από κοινού δράση και συνένωση των δύο στόλων, αφρικανικού και αιγυπτιακού στην Κυρήνη την 1^η Μαΐου 961.⁹⁷

Οι άραβες ιστορικοί βεβαιώνουν πως ο χαλίφης των Φατιμιδών έστειλε πράγματι βοήθεια στην Κρήτη, σημειώνοντας μάλιστα και κάποιες νίκες εναντίον των Βυζαντινών και παίρνοντας αιχμαλώτους, πράγμα βέβαια αμφίβολο, καθώς στην ημερομηνία που παραδίδουν οι πηγές ότι είχε φτάσει η βοήθεια, ο Χάνδακας είχε ήδη εκπορθηθεί, επομένως η βοήθεια θα είχε φτάσει αργά⁹⁸.

7. Πολιορκία Χάνδακα.

Όπως έχουμε δει η πρώτη επίθεση και πολεμική συμπλοκή των Βυζαντινών με τους Σαρακηνούς είχε άισιο τέλος για τους πρώτους και οδήγησε τους δεύτερους να κλειστούν στον Χάνδακα. Στη συνέχεια ο Νικηφόρος Φωκάς ίδρυσε προσωρινό στρατόπεδο κοντά στον Αλμυρό ποταμό, στον τόπο δηλαδή της απόβασης του, όπου έμεινε για τρεις μέρες και άρχισε να προγυμνάζει το ιππικό του⁹⁹. πιθανότατα στο ίδιο σημείο να ίδρυσε και «ναυτικό στρατόπεδο» στο οποίο πρέπει να διέταξε να συρθούν κυρίως τα βαριά και δυσκίνητα πολεμικά πλοία επειδή φοβόταν μήπως υποστούν ζημιές είτε από θαλασσοταραχή είτε από αιφνίδια επιδρομή του αραβικού στόλου. Παράλληλα διέταξε τα μικρά πολεμικά πλοία, αφού μοιραστούν σε τρεις μοίρες, να περιπολούν τις ακτές πυρπολώντας με υγρό πυρ κάθε εχθρικό

⁹⁷ M. Canard, «Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe en XIe siècles», REB 19 (1961), 284-314 και πιο συγκεκριμένα 285-288.

⁹⁸ M. Canard, *Ikritish*, 1111.

⁹⁹ Θ. Διάκονος Α'144-145.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 57.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 102.

πλοίο για να εμποδίσουν οποιαδήποτε αποστολή βοήθειας στο νησί από τους Άραβες της Αφρικής και της Ισπανίας¹⁰⁰. Ισχυρά στρατιωτικά σώματα που είχαν σταλεί στο εσωτερικό του νησιού, κατέλαβαν πόλεις και κάστρα και εμπόδιζαν τον επισιτισμό της πρωτεύουσας και την αποστολή βοήθειας προς αυτήν¹⁰¹.

Όπως προαναφέραμε ο Νικηφόρος Φωκάς έμεινε στο πρώτο του στρατόπεδο, το «ναυτικό», τρεις μέρες. Στη συνέχεια «γῆν σκοπήσας ἀμφιδεξίῳ τρόπῳ» επέλεξε την πιο κατάλληλη θέση στην οποία ίδρυσε και οχύρωσε το μόνιμο στρατόπεδο του· κατασκεύασε μια πλατιά και βαθειά τάφρο, καθώς και τείχος ισχυρό από τη μια ως την άλλη άκρη της θάλασσας έξω από το Χάνδακα, αποκλείοντας με τον τρόπο αυτό τους Σαρακηνούς από παντού¹⁰². Πρόκειται προφανώς για το λεγόμενο «ἄπληκτον»¹⁰³ των Βυζαντινών.

Ο Νικηφόρος Φωκάς γνώριζε πως θα ήταν δύσκολο να εκπορθήσει το Χάνδακα, καθώς το φρούριο ήταν πολύ καλά οχυρωμένο¹⁰⁴, γι' αυτό

¹⁰⁰ Για την ανέλκυση των πολεμικών πλοίων στη ξηρά μας πληροφορεί ο Θ. Διάκονος Α'139-142 και ο Μ. Ατταλειάτης 224.23- 225. 4. Ο Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός 249.34-39 και ο Λέων Διάκονος 8.16-20 δεν κάνουν λόγο για ανέλκυση αλλά για ελλημενισμό. Το «εὐλίμενον ἐπίνειον» δεν είναι άλλο από το «ναυτικό στρατόπεδο», τον τόπο απόβασης στην παραλία του Αλμυρού.

¹⁰¹ Καταδρομές και άλλες πολεμικές ενέργειες κατά των Σαρακηνών της υπαίθρου της Κρήτης από τμήματα του στρατού του Νικηφόρου Φωκά έγιναν πολλές περιοδικά κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα. Βλ. Θ. Διάκονος, Α'135-137.- Λέων Διάκονος 8.23-9.2, 13.19-20, 16.21-22.- Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός 249. 36-39.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 54-55.- V. Christides, Conquest, 178.

¹⁰² Θ. Διάκονος Α'139-144: «καί θάπτον ἐλθὼν ναυτικῶν ὀρισμάτων ἔνδον κατεκράτησε τὸν στρατὸν μόλις, καὶ ναῦς ἀνάψας γῆ χαρίζεται φέρων, ἀπιστον εἰδὼς τὴν ὑγρὰν εὐεργέτιν. ἐκεῖ δέ μείνας ἡμερῶν τριῶν κύκλους, τὴν ἵππον ἡτοίμαζε καὶ τὸν ἱππότην».- Λέων Διάκονος 8.15-16: «τάς δυνάμεις συγκαλέσας ὁ στρατηγός, χάρακα πρὸ τοῦ ἄστεος ἐπήξατο τῶν Κρητῶν».- Συν. Θεοφ. 476.6-7: «καὶ ἀποβάς τῶν νηῶν χάρακα καὶ τάφρον βαθεῖαν κατεσκεύασεν».- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 57.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 104.

¹⁰³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. Τ. Κόλια, «Περὶ ἀπλήκτου», ΕΕΒΣ (ΙΖ') 1941 144-148.

¹⁰⁴ Ο Λέων Διάκονος μας πληροφορεί πως ο Χάνδακας είχε από τη μια πλευρά θάλασσα, που του παρείχε ασφάλεια, ενώ οι άλλες πλευρές του ήταν θεμελιωμένες πάνω σε βραχώδεις επιφάνειες. Το τείχος είχε λίθινη βάση, ενώ το κύριο σώμα του ήταν κατασκευασμένο από δέρματα και τρίχες κατσικιών και χοίρων, πλεγμένα με μεγάλη δεξιοτεχνία. Στο επίπεδο των επάλξεων το πλάτος του ήταν τόσο, ώστε δύο διερχόμενες άμαξες μπορούσαν να διασταυρωθούν. Ήταν επίσης πάρα πολύ ψηλό και το περιέζωναν δύο βαθιές και πλατειές τάφροι. Βλ. Λέων Διάκονος 11.9-21. Πρβ. G. Schlumberger, Φωκάς, 97.- E. Malamut, «Les

επιχείρησε να εξαναγκάσει τους πολιορκημένους να ενεργήσουν έξοδο εναντίον του και να τους παρασύρει με τον τρόπο αυτό σε μάχη. Προσποιήθηκε υποχώρηση, πλαστή φυγή και διέταξε τους στρατιώτες του να καταστρέψουν τους κήπους, τα δέντρα και τα αμπέλια που βρίσκονταν έξω από το Χάνδακα γιατί πίστευε πως έτσι θα ανάγκαζε τους Σαρακηνούς να επιχειρήσουν έξοδο για να σταματήσουν τους Βυζαντινούς από τις καταστροφές των περιουσιών τους· τότε θα έπεφταν στην ενέδρα που με τόση επιμέλεια θα είχε στήσει εναντίον τους και θα τους προξενούσε φοβερές απώλειες¹⁰⁵.

Οι πολιορκούμενοι πάλι, για να καταφέρουν να λύσουν την πολιορκία και να σωθούν, συνεννοήθηκαν με τους ομοφύλους τους της υπαίθρου για να τους βοηθήσουν και για να ενεργήσουν από κοινού μια αιφνιδιαστική επίθεση κατά των Βυζαντινών μέσα στη νύχτα. Για το σκοπό αυτό 40.000 Σαρακηνοί συγκεντρώθηκαν σε ένα κοντινό γήλοφο και περίμεναν να χτυπήσουν τις βυζαντινές δυνάμεις μόλις δινόταν το κατάλληλο σύνθημα¹⁰⁶.

Ο Νικηφόρος Φωκάς όμως είχε πληροφορηθεί το σχέδιο αυτό από δύο Κρητικούς αυτομόλους και έσπευσε να ματαιώσει τα σχέδια τους. Παρέλαβε τους γενναιότερους στρατιώτες του, στους οποίους επέτρεψε να αναπαυτούν όλη τη μέρα και, αφού διέταξε το υπόλοιπο στράτευμα που πολιορκούσε το Χάνδακα να επαγρυπνεί για να αποκρούσει τυχόν επίθεση των πολιορκούμενων, βγήκε αθόρυβα από το στρατόπεδο του το ίδιο βράδυ και κατευθύνθηκε προς το γήλοφο. Αφού περικύκλωσε το μέρος από παντού, διέταξε να ηχήσουν οι σάλπιγγες και τα τύμπανα και να ορμήσουν εναντίον των εχθρών. Οι Σαρακηνοί, οι οποίοι κοιμόντουσαν αμέριμνοι, αιφνιδιαστήκαν και άρχισαν να τρέπονται σε φυγή. Δεν υπήρχε όμως από πουθενά τρόπος διαφυγής και έτσι κατασφάχτηκαν όλοι¹⁰⁷.

îles de l' empire byzantine, VIIe- XIIe siècles», Paris 1988, 191-210.-X. Τζομπανάκη, «Το Ηράκλειο εντός των τειχών», Ηράκλειο 2000, 19-22.

¹⁰⁵ Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 106.- Ο Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 61, σημείωση 185 επισημαίνει πως παρόμοιο εκβιασμό εξόδου συναντούμε και στο Ανωτόμου Τακτικόν, εκδ. R. Vari, 39.8-15.

¹⁰⁶ Ο G. Schlumberger, Φωκάς, 101 υποστηρίζει πως η βοήθεια αυτή προερχόταν από τους Φατιμίδες της Αφρικής.

¹⁰⁷ Μ. Ατταλειάτης 227.7- 18.- Λέων Διάκονος 13.11- 14.1-15.- G. Schlumberger, Φωκάς, 101.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 92.- Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 730.- Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 71.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 107.

Ο βυζαντινός στρατηγός έδωσε έπειτα εντολή να κοπούν τα κεφάλια των σκοτωμένων και να τα μεταφέρουν στο στρατόπεδο. Έδωσε μάλιστα σαν αμοιβή ένα αργύριο για το κάθε κεφάλι που θα του προσκόμιζαν, έργο στο οποίο, όπως μας πληροφορεί ο Λέων Διάκονος, πρωτοστάτησαν οι Αρμένιοι στρατιώτες¹⁰⁸. Μόλις ξημέρωσε διέταξε να καρφωθούν τα περισσότερα από τα κεφάλια που είχαν κόψει σε κοντάρια και να τα μπηξουν κατά μήκος πάνω στο τείχος που είχε ανεγείρει γύρω από το Χάνδακα. Τα υπόλοιπα κεφάλια πρόσταξε να τα ρίξουν με καταπέλτες μέσα στην πόλη και ταυτόχρονα ενέργησε ορμητική έφοδο εναντίον των τειχών. Οι πολιορκούμενοι αγωνίστηκαν γενναία ρίχνοντας πέτρες και ότι άλλο μπορούσαν και απέκρουσαν την έφοδο. Όταν όμως αναγνώρισαν τα κεφάλια των ομοεθνών τους, ξέσπασαν σε κραυγές φρίκης και απόγνωσης, θρηνούσαν τους σκοτωμένους ανθρώπους τους και έχασαν κάθε ελπίδα για εξωτερική βοήθεια¹⁰⁹. Συνέχισαν ωστόσο να υπερασπίζονται γενναία το φρούριο τους και αυτό γιατί στηρίζονταν στη ισχυρότατη οχύρωση του.

Η πολιορκία συνεχίστηκε με ίσο και τρομερό πείσμα και από τις δύο πλευρές όλο το χειμώνα του 960-961 παρά τις διάφορες κακουνχίες. Ο χειμώνας αυτός ήταν τόσο βαρύς που στην Κωνσταντινούπολη εμφανίστηκε έλλειψη τροφής. Η πείνα ταλαιπωρούσε τώρα όχι μόνο τους πολιορκούμενους αλλά και τους πολιορκητές. Παράλληλα το δριμύ ψύχος, οι συνεχείς βροχές και η έλλειψη ενδυμάτων έκαναν ακόμα πιο δύσκολες τις συνθήκες διαβίωσης στο βυζαντινό στρατόπεδο. Τόσο πολύ υπέφεραν οι βυζαντινοί στρατιώτες που άρχισαν να αγανακτούν και να ζητούν να επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη. Η εξαιρετική δραστηριότητα που ανέπτυξαν ο Νικηφόρος Φωκάς και ο Ιωσήφ Βρίγγας όμως κατόρθωσαν να συγκρατήσουν τους στρατιώτες από τη διάλυση της πολιορκίας. Ο πρώτος, με τα λόγια και το

¹⁰⁸ Λέων Διάκονος 14.17-23: «τοῦ γάρ πεσόντος πλήθους τάς κάρας ἔκτεμεῖν διωρίσατο, καὶ ταύτας ταῖς πήραις ἐνθέντας μετακομίσαι πρὸς τὸ στρατόπεδον· μισθὸν δὲ τῷ κάραν κομίζοντι διδόνθαι διεβεβαιούτο ἀργύριον· τοῦτο τὸ δόγμα ἀσμένως δεξάμενος ὁ στρατός, καὶ μάλιστα τὸ τῶν Ἀρμενίων στίφος, τὰ βαρβαρικά ἐναπέτεμε κάρηνα καὶ ταῖς πήραις ἀπέθεντο».

¹⁰⁹ Μ. Ατταλειάτης 227.22- 228.6.- Λέων Διάκονος 14.24- 15.1-13.- Θ. Διάκονος, Β'60-80.- G. Schlumberger, Φωκάς, 102-103.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 93. Ο Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 67 αναφέρει ότι το αποτρόπαιο αυτό γεγονός της εκσφενδόνισης των κεφαλών είναι πολύ πιθανό να συνέβηκε περισσότερο από μια μόνο φορά κατά τη διάρκεια της πολιορκίας.

κύρος του κατάφερε να τους ανεβάσει το ηθικό και να τους κρατήσει σε πειθαρχία και ο δεύτερος κατόρθωσε να επισιτίσει το βυζαντινό στρατόπεδο με μεγάλες ποσότητες σιταριού, τροφίμων και άλλων εφοδίων. Έτσι η αφθονία των αγαθών ξαναγύρισε στο στρατόπεδο και οι πολεμιστές ξαναβρήκαν την παλιά τους μαχητικότητα¹¹⁰.

Ασφαλώς κατά τη διάρκεια της οκτάμηνης πολιορκίας του Χάνδακα έγιναν πολλές επιχειρήσεις των Βυζαντινών εναντίον των Σαρακηνών της ενδοχώρας που απειλούσαν τα νώτα των πολιορκητών καθώς και πολλές έφοδοι κατά των τειχών της πρωτεύουσας για να την εκπορθήσουν. Πολλές εξόδους βέβαια έκαναν και οι πολιορκούμενοι με την ελπίδα ότι θα νικήσουν και θα λύσουν την πολιορκία. Ο Θεοδόσιος Διάκονος αναφέρει πώς έγιναν επτά τέτοιες εξόδους που αποκρούστηκαν όμως από τους Βυζαντινούς¹¹¹.

Μια από τις εξόδους αυτές αφηγείται λεπτομερώς ο Θεοδόσιος Διάκονος, Β' 353 κ.ε. λέγοντας πως ο εμίρης της Κρήτης αποφάσισε να ενεργήσει σφοδρή έξοδο για να αναγκάσει τους πολιορκητές να λύσουν την πολιορκία. Για να τους αιφνιδιάσει μάλιστα την κράτησε μυστική. 1050 ιππείς και 18.000 πεζοί,¹¹² από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν Αιθίοπες και με αρχηγό τον πατέρα του εμίρη ενήργησαν απεγνωσμένη και τρομερή έξοδο η οποία όμως απέτυχε οικτρά καθώς ο Νικηφόρος Φωκάς είχε πληροφορηθεί τα σχέδια τους από χριστιανούς αυτομόλους που είχε στο Χάνδακα¹¹³. Ετοίμασε τέσσερεις αλληλοδιαδοχικές ενέδρες και όταν οι Άραβες άρχισαν επίθεση προσποιήθηκε φυγή. Αυτοί, όντας αμέριμνοι, παρασύρθηκαν στην

¹¹⁰ Θ. Διάκονος, Δ' 700-782.- Συν. Θεοφ. 478.1-23.- G. Schlumberger, Φωκάς, 106-107.- Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 731.- Κ. Α. Αλεξανδρή, Θαλασσία, 247.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 71-72.- Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, 109.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 41-42.- Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 386-387.- F.A. Farelo, Nicefore, 154.

¹¹¹ Θ. Διάκονος, Γ' 613-614, Δ' 856, Δ' 841-842, Α' 101 κ.εξ., Β' 306 κ.εξ.

¹¹² Θ. Διάκονος, Β' 375-376:» τρίς έπτά τοῖς βάλλουσι πεντηκοντάδας· ἔπειτα πεζῶν ἑξάδας τρισμυρίους» εννοώντας πιθανότατα «τρισχιλίους» όπου «τρισμυρίους».- Ο. Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 13 λέει πως έλαβαν μέρος 1500 ιππείς και 35.000 πεζοί.- Ο G. Schlumberger, Φωκάς, 107 κάνει λόγο για 1500 ιππείς και 36.000 πεζούς.

¹¹³ Συν. Θεοφ. 476.10-11, 480-24.- Μ. Ατταλειάτης 227. 7-9.- Πρόκειται πιθανότατα ή για χριστιανούς που βρίσκονταν στην υπηρεσία των Σαρακηνών ή για κρυπτοχριστιανούς που με την ευκαιρία της πολιορκίας απέβαλαν το προσωπείο του ισλαμισμού, όπως επισημαίνει ο Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 68-69. Ο V. Christides, Conquest, 184 υποστηρίζει πώς ήταν απλά Κρήτες που επιθυμούσαν την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας και όχι κρυπτοχριστιανοί, καθώς ο χριστιανισμός δεν απαγορευόταν στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας.

καλοστημένη παγίδα των Βυζαντινών και υπέστησαν φοβερές απώλειες. Μάλιστα ο Νικηφόρος Φωκάς κατόρθωσε να σκοτώσει και ένα γιγαντόσωμο Σαρακηνό που του επιτέθηκε. Ο Abd al -Aziz που παρακολουθούσε τη φυγή των στρατιωτών του από κάποιο μέρος του τείχους, διέταξε να κλείσουν τις πύλες για να τους αναγκάσει να μείνουν να πολεμήσουν. Στο τέλος όμως αναγκάστηκε να τις ανοίξει για να γλυτώσει από την πλήρη πανωλεθρία¹¹⁴.

Προσπάθεια για λύση της πολιορκίας κατέβαλαν και οι Σαρακενοί της ενδοχώρας που δεινοπαθούσαν μένοντας στα βουνά. Στρατιωτική δύναμη 10.000 αντρών υπό την αρχηγία του Καραμούντη, μετά από άρτια στρατιωτική εκγύμναση, συγκεντρώθηκε στα βουνά και επιτέθηκε εναντίον των Βυζαντινών οι οποίοι εξαιτίας του χειμώνα αναπαύονταν στο «ναυτικό στρατόπεδο» και άλλοι πολιορκούσαν στενά το Χάνδακα¹¹⁵. Εναντίον τους ο Νικηφόρος Φωκάς έστειλε ένα στρατιωτικό σώμα με αρχηγό τον στρατηγό του θέματος των Θρακησίων Νικηφόρο Παστιλά για να τους συντρίψει. Στην αρχή ο Παστιλάς πέτυχε την αποστολή του, νίκησε τους Σαρακενούς και αποκόμισε αρκετά λάφυρα. Στη συνέχεια όμως οι άντρες του σώματος του παρασύρθηκαν από τις επιτυχίες τους, καταγοητεύθηκαν από τον πλούτο της χώρας και επιδόθηκαν στην οινοποσία και τη διασκέδαση. Μόλις το αντιλήφθηκαν οι εχθροί που είχαν καταφύγει πάνω στα βουνά, έκαναν αιφνιδιαστική επίθεση εναντίον τους. Ο Παστιλάς φονεύθηκε και οι Βυζαντινοί άρχισαν να τρέπονται σε φυγή. Πάρα πολλοί κατασφάχτηκαν και όσοι κατόρθωσαν να σωθούν κατέφυγαν στο στρατόπεδο του Νικηφόρου Φωκά όπου ανήγγειλαν τα δυσάρεστα νέα¹¹⁶. Εναντίον του Καραμούντη στάλθηκαν στρατιωτικές δυνάμεις οι οποίες κατόρθωσαν να εξολοθρεύσουν

¹¹⁴ Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 72.- Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 13.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 67-7-0.- Ο Κ.Ι. Άμαντος, Ιστορία, τ.Β, 116 λέει ότι μετά την ήττα αυτή επιδείχτηκαν στους Άραβες του Χάνδακα τα κεφάλια των σκοτωμένων.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 112-13.

¹¹⁵ Θ. Διάκονος, Δ' 784 κ.εξ.

¹¹⁶ Θ. Διάκονος, Δ' 848-890.- Λέων Διάκονος 8.20 – 10.1-11.- Ο Θεοδόσιος Διάκονος τοποθετεί το επεισόδιο του Παστιλά στο τέλος της πολιορκίας σε αντίθεση με το Λέοντα Διάκονο που το τοποθετεί στην αρχή της, όπως παρατηρεί ο Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 37 και υποστηρίζει πως η τοποθέτηση του πρώτου είναι η πιο σωστή. Με την εκδοχή αυτή φαίνεται να συμφωνούν και οι σύγχρονοι ιστορικοί .

τους Σαρακηνούς· ο Καραμούντης εντούτοις σώθηκε και διέφυγε ντροπιασμένος¹¹⁷.

8. Άλωση Χάνδακα.

Μετά την ήττα των υπό την αρχηγία του Καραμούντη Αράβων και αφού είχε φτάσει πια η άνοιξη, οι Βυζαντινοί στράφηκαν πάλι εναντίον των τειχών του Χάνδακα με εντονότερη και στενότερη πολιορκία¹¹⁸. Οι σάλπιγγες και τα τύμπανα ήχησαν και το βυζαντινό στράτευμα συντεταγμένο «εἰς πλαίσιον» κατευθύνθηκε εναντίον της πόλης. Τις λεπτομέρειες της πτώσης του Χάνδακα παραδίδει ο Λέων Διάκονος ο οποίος προτού περιγράψει την εκπόρθηση, παρεμβάλλει την αφήγηση ενός περίεργου επεισοδίου. Κατ' αυτόν λοιπόν, τη στιγμή που ο Νικηφόρος Φωκάς ενδυνάμωνε τη μετωπική διάταξη του στρατού του και διευθετούσε τις προπορευόμενες μοίρες σε τετραγωνική διάταξη, μια ημίγυμνη Σαρακηνή εμφανίστηκε στους προμαχώνες του τείχους και με διάφορα εταιρικά και προκλητικά καμώματα προκαλούσε και κορόιδευε το Νικηφόρο. Τότε κάποιος από τους τοξότες τη χτύπησε και την σκότωσε. Αμέσως ξέσπασε φοβερή τειχομαχία στην οποία οι Σαρακηνοί πολεμώντας γενναία ψηλά από τα τείχη σκότωσαν πολλούς Βυζαντινούς¹¹⁹.

Ο Νικηφόρος Φωκάς μόλις πληροφορήθηκε τα παραπάνω, άρχισε προπαρασκευές για μια νέα έφοδο που θα λάμβανε χώρα την ανατολή της 7^{ης} Μαρτίου 961¹²⁰. Το προηγούμενο μάλιστα βράδυ εμφανίστηκε έφιππος στο στρατόπεδο του, μίλησε στους στρατιώτες του σε γλώσσα που συγκίνησε τις

¹¹⁷ Θ. Διάκονος, Δ' 890-917. Ο Λέων Διάκονος δεν κάνει λόγο για εκδίκηση των Βυζαντινών. Βλ. επίσης Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 77.- V. Christides, Conquest, 182.

¹¹⁸ Θ. Διάκονος, Δ' 915-917.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 79.

¹¹⁹ Λέων Διάκονος 24.17-23- 25.1-10.- G. Schlumberger, Φωκάς, 109.- Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 11.- F. A. Farello, Nicefore, 148.

¹²⁰ Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές η άλωση του Χάνδακα έγινε στις 7 Μαρτίου 961. Βλ. Συν. Θεοφ. 481. 1-2.- Ι. Σκυλίτζης 249.39. Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 81 μας πληροφορεί πως οι αραβικές πηγές παραδίδουν διαφορετικές μαρτυρίες. Ο Ι. Kratchkovsky, Histoire, 782 μας πληροφορεί πως ο Yahya αναφέρει ως μέρα άλωσης την 6^η Μαρτίου 961. Ο Yaqut την τοποθετεί στις αρχές Μαρτίου 961. Ο al- Humaidi μιλάει αόριστα και λέει το έτος 350 εγείρας, δηλαδή 20 Φεβρουαρίου 961- 8 Φεβρουαρίου 962. Πρβ. Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, 109.- F.A. Farello, Nicefore, 146-147.

ψυχές τους και τους παρακίνησε να καταβάλουν την μέγιστη δυνατή προσπάθεια στην επικείμενη έφοδο. Υποσχέθηκε αμοιβές σε αυτούς που θα διακρίνονταν στη μάχη και τους προέβαλε το όραμα της θείας βοήθειας εκ μέρους της Θεοτόκου, της «Υπερμάχου Στρατηγού» και των Αγίων καθώς και του αρχηγού των επουράνιων δυνάμεων Αρχαγγέλου Μιχαήλ¹²¹. Έδωσε εντολή να γεμίσουν με διάφορα υλικά, ξύλα, πέτρες και χώματα ένα μέρος της τάφρου που το περιτριγύριζε το τείχος και να μεταφέρουν εκεί τις πολιορκητικές μηχανές, «τάς ἀφετηρίους μηχανάς», τις οποίες κατασκεύαζε κατά τη διάρκεια του χειμώνα και τις διέταξε να βάλλουν εναντίον των Σαρακηνών. Έφερε κοντά στα τείχη και την «έλέπολιν», μηχανήμα το οποίο λέει ο Λέοντας Διάκονος «κρίον... ὀνομάζουσι, τῷ δίκην κριοῦ προτομῇς τὸν σίδηρον ἀπεικάζεσθαι, ὃς ἐνηρμοσμένος ὦν τῇ δοκῷ, παίει τὸν δόμον τοῦ ἄστεος». Με τα βαριά λιθάρια που εκσφενδόνιζαν οι μηχανές, οι Σαρακηνοί άρχισαν να καταβάλλονται χωρίς κόπο. Επιπλέον, την ώρα που ο κριός χτυπούσε σφοδρά τα τείχη και τα κλόνιζε με δύναμη, ο Νικηφόρος Φωκάς διέταξε πολλούς άντρες σκαπανείς να πηδήξουν μέσα στην τάφρο. Αυτοί με διάφορα εργαλεία λιθοτομίας άρχισαν να ανασκάπτουν και να υπονομεύουν σε βάθος το μέρος εκείνο του τείχους το οποίο προσπαθούσε να διαρρήξει με τα πολιορκητικά μηχανήματα. Η επιχείρηση αυτή προχωρούσε γρήγορα γιατί έτυχε στο σημείο εκείνο το πέτρωμα, πάνω στο οποίο στηριζόταν το τείχος, να είναι από ψαμμόλιθο, να υποχωρεί και να διαλύεται εύκολα. Για να αποφευχθεί οποιαδήποτε πρόωρη πτώση του τείχους στο συγκεκριμένο σημείο, κατασκευάστηκαν ισχυρά ικριώματα και αντιστηρίγματα από ξύλα ξηρότατα έτσι ώστε να το συγκρατούν και να το στηρίζουν. Τοποθέτησαν μάλιστα εκεί και άλλα εύφλεκτα υλικά και την κατάλληλη στιγμή τους έβαλαν φωτιά. Τα ξύλινα ικριώματα άρχισαν να καίγονται και το μέρος του τείχους που είχε υπονομευτεί άρχισε να υποχωρεί μέχρι που κατέρρευσε εντελώς μαζί με τους δυο πύργους που υπήρχαν πάνω σε αυτό προς μεγάλη χαρά των πολιορκητών και κατάπληξη των πολιορκούμενων. Από το σημείο αυτό ο βυζαντινός στρατός εισέδυσε στο Χάνδακα και άρχισε να σφάζει τους Σαρακηνούς. Οι

¹²¹ G. Schlumberger, Φωκάς, 110-111.- Κ.Α. Αλεξανδρής, Θαλασσία, 248.

υπερασπιστές του φρουρίου αντιστάθηκαν γενναία αλλά όταν συνειδητοποίησαν πως όλα είχαν χαθεί άρχισαν να τρέπονται σε φυγή, τρέχοντας μέσα στα σοκάκια. Οι Βυζαντινοί ακολουθώντας τους, τους εξολόθρευσαν όλους χωρίς καμία διάκριση, χωρίς κανένα έλεος· όσοι είχαν απομείνει πέταξαν τα όπλα και γονάτισαν σε ικεσία. Ο Νικηφόρος Φωκάς που πληροφορήθηκε την ανελέητη σφαγή, μπήκε γρήγορα στην πόλη και κατόρθωσε να κατευνάσει τη μανία των στρατιωτών του και να σώσει τους κατοίκους του νησιού από την πλήρη καταστροφή λέγοντας τα εξής: «ἀπανθρωπίας εἶναι , τό ὑπεῖξαν καί γεγονός ὑποχείριον διαφθείρειν ἤδη και ἀποκτινύνειν ὥσπερὶ πολέμιον». Τους έπεισε με τα λόγια αυτά να μην σκοτώνουν άοπλους αλλά ούτε και όσους πολεμιστές παρέδιδαν τα όπλα¹²². Ταυτόχρονα τους απαγόρευσε να έρχονται σε επαφή με Σαρακηνές για να μην μολυνθούν¹²³.

Ο εμίρης της Κρήτης, ο γιος του Ανεμάς, όλοι οι αρχηγοί του στρατού και όλοι οι προύχοντες, καθώς και πολλοί κάτοικοι, άνδρες και γυναίκες, αιχμαλωτίστηκαν. Όλοι αυτοί, όλες οι όμορφες γυναίκες , οι εύρωστοι άνδρες, οι θησαυροί των ανακτόρων και τα πολυτιμότερα των λαφύρων χωρίστηκαν για να χρησιμεύσουν για το θρίαμβο που έμελλε να τελεσθεί αργότερα στην Κωνσταντινούπολη. Όλοι οι άλλοι κάτοικοι του Χάνδακα παραδόθηκαν στους στρατιώτες· αυτοί τους απογύμνωσαν και τους εξέθεσαν προς πώληση στην δουλαγορά¹²⁴. Όσοι απέμειναν στην Κρήτη εκχριστιανίστηκαν και αφομοιώθηκαν με την πάροδο του χρόνου¹²⁵. Τα υπόλοιπα από τα λάφυρα που έμειναν στην πόλη τα παρέλαβαν οι στρατιώτες στους οποίους επιτράπηκε να την λεηλατήσουν. Οι Άραβες ιστορικοί Yaqut και Ibn- Haldun παραδίδουν πως 300 πλοία γέμισαν με λάφυρα και αιχμαλώτους ενώ ο

¹²² Λέων Διάκονος 25.11-14- 26. 1-8.- Συν. Θεοφ. 481. 1-12.- Ι. Σκυλίτζης 249.39-41.- Θ. Διάκονος, Ε' 1002-1021.- Κ. Μανασσής, 5660-5665.

¹²³ Θ. Διάκονος, Ε' 1022-1025.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 82.

¹²⁴ Ι. Σκυλίτζης 249.41- 250.1.- Ι. Ζωναράς 72.29-32.- Γ. Σφραντζής 109.23-25.- G. Schlumberger, Φωκάς, 114-15.

¹²⁵ Οι πηγές δεν παρέχουν πληροφορίες για τον εκχριστιανισμό των Αράβων όμως ενδείξεις που έχουμε επιβεβαιώνουν το γεγονός αυτό. Η εξαφάνιση μάλιστα κάθε ίχνους φυσικής παρουσίας των Αράβων στην Κρήτη, έγινε σε τέτοιο βαθμό που σήμερα, εκτός από τα θεμέλια ενός κτιρίου στην Κνωσσό και ορισμένα νομίσματα, δεν υπάρχει στο νησί τίποτε άλλο που να προέρχεται από την περίοδο της αραβοκρατίας. Βλ. Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 45.

Nuwaygi λέει πως στην Κρήτη οι Βυζαντινοί βρήκαν διπλάσια πλούτη από αυτά που είχαν χάσει. Ο Yahya μιλά για μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων και κάνει λόγο για κατεδάφιση μουσουλμανικών τεμενών. Λεπτομερή απαρίθμηση των αμύθητων θησαυρών που είχαν συσσωρευτεί στο νησί κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας κάνει ο Λέων Διάκονος. Πολλά από τα λάφυρα ο Νικηφόρος Φωκάς τα δώρισε σε μοναστήρια· μάλιστα οι θύρες του ανακτόρου των εμιρών της Κρήτης σταλθήκαν για να κοσμήσουν την ιερά μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος, μονή που ιδρύθηκε από τον άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη, πνευματικό φίλο και σύμβουλο του Νικηφόρου Φωκά¹²⁶.

Ο Άραβας ιστορικός Nuwaygi λέει πως 200.000 σφάχτηκαν στην Κρήτη και άλλες 200.000 αιχμαλωτίστηκαν. Ο αριθμός αυτός αν και υπερβολικός είναι πιστευτός. Οι απώλειες των Σαρακηνών ήταν τρομερές και μεγάλες εξαιτίας του τυφλού μίσους και του ασυγκράτητου και εκδικητικού μένους των στρατιωτών του Νικηφόρου Φωκά ύστερα από τις στερήσεις και τις κακουχίες που υπέφεραν κατά τη διάρκεια της οκτάμηνης πολιορκίας καθώς και από τα δεινά και τις καταστροφές που έπαθαν τα νησιά και τα παράλια του Αιγαίου και οι κάτοικοί τους¹²⁷.

Τα νέα της πτώσης του Χάνδακα προκάλεσαν ανείπωτη χαρά και ενθουσιασμό στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης. Τελέστηκε εκεί λαμπρή ολονυκτία στην οποία παρευρέθηκαν ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄, η σύζυγος του Θεοφανώ και όλος ο λαός. Τα ενθουσιασμένα βυζαντινά στρατεύματα απέδωσαν στον Νικηφόρο Φωκά την επωνυμία «Καλλίνικος». Μεγάλη εντύπωση προκάλεσε η πτώση του Χάνδακα και στον αραβικό κόσμο και ιδιαίτερα στην Αίγυπτο. Στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια ξέσπασαν πολλές ταραχές κατά τις οποίες οι Άραβες έσφαξαν πολλούς χριστιανούς και κατέστρεψαν αρκετούς χριστιανικούς ναούς¹²⁸.

Με την κατάληψη της πρωτεύουσας της Κρήτης βέβαια, δεν είχε επιτευχθεί και η οριστική ανάκτηση ολόκληρου του νησιού. Για το σκοπό

¹²⁶ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 82-83.- V. Christides, Conquest, 183.- Δ.Α. Ζακυθινός, Ιστορία, 376.- Yahya, 782.

¹²⁷ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 82.- V. Christides, Conquest, 182.- R. Jenkins, Byzantium, 272.

¹²⁸ I. Kratchkovsky, Histoire, 782.- G. Schlumberger, Φωκάς, 115, 118-119.- Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 73.- M. Canard, ikritish, 1111.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 43.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 124.

αυτό, ο Νικηφόρος Φωκάς στράφηκε και κατά των άλλων κέντρων των παραλίων και της ενδοχώρας, για να τα υποτάξει και να ολοκληρώσει την εκστρατεία του. Κατά τις συμπληρωματικές αυτές επιχειρήσεις τις οποίες αναφέρουν ο Λέων Διάκονος και ο Ιωάννης Σκυλίτζης¹²⁹, ορισμένοι Σαρακηνοί υποτάχτηκαν με τη βία και άλλοι με τη θέληση τους. Πολλοί προύχοντες μάλιστα των αραβικών κοινοτήτων του νησιού προσέρχονταν στο βυζαντινό στρατόπεδο και δήλωναν υποταγή.

9. Αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στο νησί.

Πριν αναχωρήσει από την Κρήτη ο Νικηφόρος Φωκάς οργάνωσε τα διοικητικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά ζητήματα του νησιού που είχε παραμείνει τόσο μεγάλο διάστημα κάτω από ξένη κυριαρχία.

Ο Λέων Διάκονος αναφέρει ότι διέταξε την πλήρη κατεδάφιση των τειχών του Χάνδακα¹³⁰ και ίδρυσε ένα άλλο οχυρό φρούριο, το οποίο ονόμασε Τέμενος (το σημερινό Ρόκκα στο Κανλί Καστέλι), σε απόσταση μόλις τριών ωρών από το Χάνδακα, πάνω σε ένα λόφο, σε σημείο μάλιστα με άφθονα νερά. Μέσα σε αυτό εγκατέστησε ισχυρή μόνιμη φρουρά από Έλληνες, Αρμενίους και άλλους βαρβάρους¹³¹. Οι στρατιώτες αυτοί που εγκαταστάθηκαν στο νησί, έλαβαν προφανώς σημαντικές εκτάσεις γης ως στρατιωτικά κτήματα και με την πάροδο του χρόνου πρέπει να αποτέλεσαν τον πυρήνα της νέας τάξης μεγαλοκτηματιών και αριστοκρατών της Κρήτης.

¹²⁹ Λέων Διάκονος 27.22-24: «ἐπὶ τήν χώραν αὐθις ἀπῆγε τήν δύναμιν. Ἄνδραποδισάμενός τε ταύτην καὶ ληϊσάμενος, καὶ τό ἀντίξουν ἅπαν ἀναιμωτὶ παραστησάμενος».- Ι. Σκυλίτζης 250. 1-3: « καὶ τήν νήσον ὅλην δουλωσάμενος, ἔμελλε μὲν ἐπὶ πλείονα προσμεῖναι χρόνον καὶ τὰ κατ' αὐτὴν καταστήσεσθαι». Τα χωρία αυτά παρερμήνευσαν οι Ι. Ζωναράς και Μ. Γλυκάς και αναφέρουν πως η στρατιωτική κατάληψη της Κρήτης δεν είχε ολοκληρωθεί όταν ο Νικηφόρος Φωκάς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ι. Ζωναράς 72.22-27 και Μ. Γλυκάς 565.10-12.

¹³⁰ Λέων Διάκονος 27.20-21.- Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 73. Νεότερες ανασκαφές εντούτοις έδειξαν πως η κατακρήμνηση των τειχών δεν ήταν ολοσχερής. Βλ. Ν. Πλάτωνος, Συμβολή, 240.- Θ. Δετοράκης, Ιστορία, 154.

¹³¹ Λέων Διάκονος 27.24- 28.1-10.- G. Schlumberger, Φωκάς, 116.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 95.- Ν.Θ. Καλομενόπουλος. Κρήτη, 157. Ο Κ. Παπαρηγόπουλος, Ιστορία, 96 αναφέρει πως ο Νικηφόρος Φωκάς «Ουδε εις τουτο ηρκέσθη, αλλά προσεκάλεσεν εις την νήσον πολλούς νέους χριστιανούς αποίκους Αρμενίους και Έλληνες, δι' ο μέχρι της σήμερον σώζονται αὐτοὶ εις τας επαρχίας Αποκορώνου και Ρεθύμνης χωρία τινά ονομαζόμενα Αρμένι».

Η κίνηση του αυτή ίσως να υποκινήθηκε από το φόβο μιας άλλης αραβικής αντεπίθεσης εναντίον της Κρήτης. Το Τέμενος όμως δεν κατάφερε να επιβληθεί ως νέα πρωτεύουσα, με αποτέλεσμα ο Χάνδακας να αναβιώσει και να γίνει ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα οριστικά το διοικητικό και εκκλησιαστικό όργανο της Κρήτης¹³². Ενίσχυσε επίσης την άμυνα του νησιού, αφήνοντας στην Κρήτη ένα ικανό αριθμό «πυρφόρων» πλοίων εφοδιασμένων με υγρό πυρ, και αναθέτοντας τη διοίκηση του σε στρατηγό στον οποίο διέθεσε ισχυρό στρατό προορισμένο να φροντίζει για την ασφάλεια της.

Το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπίσει και ορισμένα εκκλησιαστικά και θρησκευτικά θέματα σχετικά με την Κρήτη. Παλαιότερα είχε υποστηριχτεί πως οι Άραβες είχαν εξισλαμίσει εντελώς τους Κρήτες, σε σημείο που κόντευαν να χάσουν πέρα από τη θρησκεία τους και την εθνική τους ταυτότητα¹³³. Οι Άραβες δεν είχαν κανένα συμφέρον να προβούν σε βίαιους εξισλαμισμούς, αν όχι για τίποτε άλλο, τουλάχιστον για οικονομικούς λόγους. Κάποια ανάμειξη με τους κατακτητές και κάποιοι εξισλαμισμοί θα έγιναν σίγουρα, ιδιαίτερα στη σημεία που οι ντόπιοι έρχονταν σε μεγαλύτερη επαφή με τους Άραβες πχ. πρωτεύουσα και αστικά κέντρα όμως αυτό αφορούσε σε μικρό ποσοστό κατοίκων. Το πρόβλημα συνεπώς που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο το 961 δεν ήταν ο εκ νέου εκχριστιανισμός των Κρητών αλλά η επαναφορά στην εκκλησία ενός ποιμνίου που είχε αποκοπεί, καθώς και ο εκχριστιανισμός των Αράβων που έμειναν στην Κρήτη μετά την απελευθέρωση της¹³⁴.

Ο Νικηφόρος Φωκάς, βαθιά θρησκευόμενος και ο ίδιος, είχε αναγνωρίσει αυτό το πρόβλημα από νωρίς και προσκάλεσε στο νησί κληρικούς και ιεραπόστολους για αναζωπύρωση και διάδοση της πίστεως. Ήδη από την εποχή που πολιορκούσε το Χάνδακα είχε προσκαλέσει τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη¹³⁵ ο οποίος τον επισκέφτηκε στο βυζαντινό

¹³² Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 44.- Ν. Πλάτωνος, Συμβολή, 240,246.

¹³³ Λέων Διάκονος 24.21-25.1: «Λέγεται γάρ κατόχους εἶναι Κρητῆτας μαντείαις καὶ βωμολοχίαις καὶ πλάναις, πρὸς τῶν Μανιχαίων καὶ τοῦ Μωάμεθ παρειληφότας ἀνέκαθεν». Η μαρτυρία αυτή δεν δηλώνει πλήρη εξισλαμισμό όπως κάποιοι υποστήριζαν.

¹³⁴ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 109-110.- V. Christides, Conquest, 184.- Θ. Δετοράκης, Κρήτη, 158.- Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 113-114.

¹³⁵ Γεννήθηκε στην Τραπεζούντα περίπου το 930 από πλούσιους και ευσεβείς γονείς. Μαθήτευσε κοντά σε διάσημους δασκάλους και στο τέλος έγινε και ο ίδιος διδάσκαλος στο Βυζάντιο. Ασπάστηκε το μοναχισμό και πήρε το όνομα Αθανάσιος. Είχε πολύ καλές σχέσεις

στρατόπεδο και εκεί τον παρακάλεσε να τον βοηθήσει με τις προσευχές του. Με την απελευθέρωση του νησιού του ζήτησε να μεριμνήσει για την ανοικοδόμηση ναού: «δέομαί σου τῆς ὀσιότητος πρῶτον μὲν οἰκοδομῆσαι ἡμῖν κελλία ἡσυχαστικά, θεμελιῶσαι δέ καί ναόν καί ἀπαρτίσαι αὐτόν εἰς κοινόβιον, ὡς ἂν ἐγώ μὲν καί σύ μετὰ καί ἑτέρων τριῶν ἀδελφῶν ἐν τοῖς ἡσυχαστικοῖς κελλίοις μονάζωμεν¹³⁶». Για το σκοπό αυτό του παραχώρησε 100 λύτραι χρυσού και άλλους θησαυρούς από τα λάφυρα της εκστρατείας. Ο Αθανάσιος ίδρυσε τότε τη Μονή της Μεγίστης Λαύρας στον Ἀθῶ¹³⁷.

Δύο ακόμα άνδρες κλήθηκαν στην Κρήτη για την αναζωπύρωση της ορθοδοξίας και την οργάνωση της εκκλησιαστικής ζωής και του μοναστικού βίου. Αυτοί ήταν ο Νίκων ο Μετανοείτε¹³⁸, ο οποίος έδρασε στη μέση και ανατολική Κρήτη και ο Ιωάννης ο Ξένος που έδρασε στη δυτική. Ο Νίκων ο Μετανοείτε έμεινε στην Κρήτη για πέντε χρόνια διδάσκοντας το έργο του. Αντιδράσεις υπήρξαν στην αρχή όταν ο Όσιος ξεκίνησε να διδάσκει το «Μετανοείτε» στους κατοίκους του νησιού, μάλιστα κάποιος προσπάθησε να τον φονεύσει. Αυτό όμως δεν τον αποθάρρυνε ούτε τον φόβισε. Συνέχισε να κηρύττει το έργο του και να προσπαθεί να αποβάλει σφαλερές δοξασίες, να χτίζει ναούς και να εγκαθιστά σε αυτούς ιερείς και διακόνους και συνάμα να προσπαθεί για τον εκχριστιανισμό των Αράβων¹³⁹. Μετά την πάροδο των πέντε ετών αποφάσισε να αποχωρήσει από την Κρήτη αφού έχτισε πρώτα ναό αφιερωμένο στην Αγία Φωτεινή. Η ανοικοδόμηση δεν ήταν καθόλου εύκολη γιατί απαιτούσε πολλά μέσα και του ήταν αδύνατο να τα καταφέρει μόνος του. Με τη βοήθεια του Θεού όμως ο οποίος ως «στόλος φωτοειδής» παρακίνησε τους κατοίκους των γειτονικών χωριών να τον βοηθήσουν,

με το Νικηφόρο Φωκά και τον αδελφό του Λέοντα. Για περισσότερα βλ. Θ. Διονυσιάτης, Αθανάσιος ο Αθωνίτης, 510-515.

¹³⁶ Θ. Διονυσιάτης, Αθανάσιος, 512.

¹³⁷ Ε.Λ. Πετράκης, Μνημειακοί, 317.

¹³⁸ Καταγόταν από επιφανή οικογένεια από τον Πόντο. Έγινε μοναχός στην Παφλαγονία στη μονή Χρυσόπετρας και το 15^ο έτος ασκήσεως του μετέβη στην Κρήτη και έπειτα στην υπόλοιπη Ελλάδα επί Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου. Στη συνέχεια πήγε στη Σπάρτη, αφού τον κάλεσαν και εκεί απεβίωσε. Τιμάται ως πολιούχος άγιος της Σπάρτης. Βλ. Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, Βίος, 12-19.- Ε.Λ. Πετράκης, Μνημειακοί, 316.

¹³⁹ Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, Βίος, 72-75.

κτίστηκε σε δύο χρόνια¹⁴⁰. Δυστυχώς τα κτίσματα του Νίκωνος στην Κρήτη δεν επαληθεύονται και αρχαιολογικά. Ο ιστορικός Β. Ψιλάκης αναφέρει ότι στο Βυζάρι Αμαρίου σώζονται «τα ερείπια ναού μεγίστου και τρισυπόστατου, κατά την παράδοσιν υπ' αυτού του Νίκωνος οικοδομηθέντος». Ωστόσο πρόκειται για παλαιότερη χριστιανική βασιλική του 5^{ου} αιώνα όπως απέδειξε πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα¹⁴¹.

Στην Κρήτη είχε κληθεί, όπως προαναφέραμε, και ο Ιωάννης ο Ξένος¹⁴². Το έργο του δεν αφορούσε στον προσηλυτισμό αλλά στην ίδρυση μοναστηριών και εκκλησιών. Ίδρυσε κάποια κέντρα λατρείας των οποίων η σημασία είναι μικρή αλλά και δύο μεγάλες μονές. Η μια είναι αυτή της Θεοτόκου στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνου, η οποία σήμερα βρίσκεται σε παρακμή και η άλλη είναι η λεγόμενη Κυρία των Αγγέλων, γνωστή σήμερα ως Καθολικόν, κοντά στο Αυλάκι. Η Μονή αυτή, στην οποία έζησε και ο ίδιος μέχρι το τέλος της ζωής του, διατηρείται σήμερα με τις εγκαταστάσεις της ερειπωμένες, έχοντας διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στο παρελθόν και αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα προσκυνήματα της Κρήτης¹⁴³.

Για προσπάθεια εκχριστιανισμού του αραβικού στοιχείου που βρισκόταν στην Κρήτη μιλά και ο Nuwayri ο οποίος βασίζει τη διήγηση του σε άλλες αραβικές πηγές όπως ο ίδιος λέει. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν, όταν πλησίαζαν τα Χριστούγεννα του 961 οι προύχοντες των μουσουλμάνων της Κρήτης έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη 100 άνδρες μεσαίας κοινωνικής τάξης για να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα, αυτοί παρουσιάστηκαν στο παλάτι όπου έγιναν δεκτοί με φιλοφρόνηση και μεγάλες εκδηλώσεις ικανοποίησης. Ο αυτοκράτορας μάλιστα έδωσε στον καθένα από αυτούς, ως δώρο, 10 αγγεία χρυσού. Χαρούμενοι γύρισαν στο νησί και κατηγορούσαν τους εαυτούς τους που δεν είχαν πάει νωρίτερα για να τον συγχαρούν. Για το λόγο αυτό, όταν πλησίαζε το Πάσχα, οι προύχοντες αποφάσισαν να πάνε οι ίδιοι να τον συγχαρούν. Αυτή τη φορά μάλιστα, πήγαν περισσότεροι στην Κωνσταντινούπολη. Όταν όμως έφτασαν εκεί πιάστηκαν, φυλακίστηκαν και

¹⁴⁰ Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, Βίος, 77.

¹⁴¹ Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 735.- Θ. Δετοράκης, Κρήτη, 158-159.

¹⁴² Είχε γεννηθεί στο χωριό Σίβα της σημερινής επαρχίας Πυργιώτισσας και έδρασε στις περιοχές Ρεθύμνου και Χανίων. Ονομάστηκε και Ερημίτης ή Κυρ- Γιάννης. Βλ. περισσότερα στο Ν. Τωμαδάκης, Άγιος Ιωάννης, 58-63.

¹⁴³ Ε.Λ. Πετράκης, Μνημειακοί, 318.- Ν. Τωμαδάκης, Άγιος Ιωάννης, 58,63.

απομονώθηκαν. Ο αυτοκράτορας διέταξε να μην τους δίνουν ούτε νερό και φαγητό. Οι φυλακισμένοι Σαρακηνοί επειδή έβλεπαν ότι κινδύνευαν να πεθάνουν, ρώτησαν τους φρουρούς τι ζητούσε από αυτούς ο αυτοκράτορας. Εκείνοι τότε απάντησαν ότι ο αυτοκράτορας ήθελε να ασπαστούν το χριστιανισμό και αν αρνιόνταν θα τους άφηνε να πεθάνουν από πείνα και δίψα και θα έπαιρνε τα παιδιά τους ως δούλους. Όταν δεν μπορούσαν να αντέξουν περισσότερο αποφάσισαν να ασπαστούν το Χριστιανισμό. Ο αυτοκράτορας τους δέχτηκε με καλοσύνη και τους επέτρεψε να επιστρέψουν στο νησί τους και τις οικογένειες τους. Όταν όμως έφτασαν στη Κρήτη δεν τους άφησε να πάνε στα σπίτια τους λέγοντας τους τα εξής: «Εσείς είστε χριστιανοί. Εκείνοι που θέλετε να ζήσετε μαζί τους είναι μουσουλμάνοι. Αν δεχτούν και εκείνοι να γίνουν χριστιανοί τότε θα σας επιτραπεί να ζήσετε μαζί τους διαφορετικά οι δικοί σας θα γίνουν δούλοι μας». Τότε όλοι οι μουσουλμάνοι της Κρήτης έγιναν χριστιανοί μέσα σε μια μέρα. Και όταν πέθαναν αυτοί έγιναν και τα παιδιά τους χριστιανοί και έτσι σιγά σιγά αφοσιώθηκαν περισσότερο στη χριστιανική θρησκεία και δεν διατηρούσαν πια καμία επαφή με τους μουσουλμάνους¹⁴⁴.

Η παράδοση αυτή παρόλο που είναι μυθώδης επισημαίνει τις πολλές και επίπονες προσπάθειες που έγιναν για τον εκχριστιανισμό των μουσουλμάνων της Κρήτης. Δεν ξέρουμε κατά πόσο πρέπει να γίνει πιστευτή η παράδοση για εκβιαστικό εκχριστιανισμό των μουσουλμάνων της νήσου, επιβεβαιώνει όμως πως με την πάροδο του χρόνου όλοι οι μουσουλμάνοι αφομοιώθηκαν και εκχριστιανίστηκαν.

10. Επιστροφή στην Πόλη- Θρίαμβος.

Η απελευθέρωση του Χάνδακα προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ψευδοσυμεών μας πληροφορεί πως ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄, όταν έμαθε τα νέα της ανάκτησης, δόξασε το Θεό και μετά από λίγο ανακάλεσε το Νικηφόρο Φωκά που γύρισε στην Κωνσταντινούπολη με

¹⁴⁴ Η ελληνική απόδοση της αφήγησης του Nuwayri βρίσκεται στα έργα των Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 85-86.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 133-134.

τα λάφυρα και τους αιχμάλωτους¹⁴⁵. Οι Ι. Σκυλίτζης και Μ. Γλυκάς λένε πως ο Ρωμανός κάλεσε το Νικηφόρο μετά από υπόδειξη του Ιωσήφ Βρίγγα ο οποίος φοβήθηκε μήπως ο Φωκάς, καταχρώμενος τη νίκη και τη φήμη που είχε στο λαό, καταλάβει το θρόνο¹⁴⁶. Οι Ι. Ζωναράς και Ψευδοσυμεών λένε πως την ανάκληση του την διέταξε ο Ρωμανός Β΄ από μόνος του επειδή φοβόταν μήπως ο Νικηφόρος τον εκθρονίσει σύμφωνα με την εκπλήρωση της προφητείας πως ο απελευθερωτής της Κρήτης θα γινόταν αυτοκράτορας¹⁴⁷.

Όταν ο Νικηφόρος Φωκάς γύρισε στην Πόλη τέλεσε θρίαμβο στον Ιππόδρομο¹⁴⁸. Ο θρίαμβος αυτός ήταν πεζικός ή άλλως «βοτός πεζόδρομος» και όχι ο συνηθισμένος στον οποίο ο νικητής βρισκόταν πάνω σε άρμα που συρόταν από τέσσερα λευκά άλογα. Ο βυζαντινός στρατηγός και οι στρατιώτες του παρελάσανε μπροστά στον αυτοκράτορα και τη Θεοφανώ· έπειτα από αυτούς ακολουθούσαν ο εμίρης Abd al -Aziz, πάνω στο ξυρισμένο κεφάλι του οποίου πάτησε το πόδι του ο αυτοκράτορας σύμφωνα με την επικρατούσα συνήθεια, ο γιος του Ανεμάς, όλα τα μέλη της οικογένειάς του, όλοι οι συγγενείς του, οι λοιποί προύχοντες των Σαρακηνών και όλοι οι αιχμάλωτοι, άνδρες και γυναίκες και ύστερα από αυτούς η ατελείωτη σειρά

¹⁴⁵ Ψευδοσυμεών 759.19-23 «ὁ δε βασιλεύς μαθὼν τὴν τῆς Κρήτης ἄλωσιν ἐδόξασε τὸν Θεόν. Μετ’ οὐ πολὺ δέ καί ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν Νικηφόρος κελεύσει τοῦ βασιλέως πρὸς τὴν πόλιν εἰσῆλθεν, καὶ μετὰ τῶν λαφύρων καὶ τῆς αἰχμαλωσίας ἦλθε πεζῇ ἀπὸ τοῦ οἴκου αὐτοῦ εἰς τὸ ἵπποδρόμιον».

¹⁴⁶ Ι. Σκυλίτζης 250.44-47.- Μ. Γλυκάς 565.12-15

¹⁴⁷ Ι. Ζωναράς 72.32- 73.1-5.- Ψευδοσυμεών 759.20-21.- Βλ. επίσης Γ. Σφραντζής 110. 5-8.

¹⁴⁸ Λέων Διάκονος 28.11-29 και πιο συγκεκριμένα 12-13: «μεγαλοπρεπῶς τε παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ῥωμανοῦ ὑποδεχθεῖς, θρίαμβον ἐπὶ τοῦ θεάτρου κατήνεγκε».- Κ. Πορφ., De cer., 610.7-22.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 87.- Ο Κ.Α. Αλεξανδρής, Θαλασσία, 249 γράφει ότι ο θρίαμβος τελέστηκε στην Αγορά με κάπως μικρότερη πομπή. Οι Ι. Σκυλίτζης, Ι. Ζωναράς και Μ. Γλυκάς παραδίδουν πως το 961 είχε απαγορευτεί στο Νικηφόρο Φωκά η είσοδος στη Βασιλεύουσα και πως ο θρίαμβος για την ανάκτηση της Κρήτης έγινε το 963, μετά τις νίκες του Νικηφόρου στη Συρία. Το ζήτημα αυτό έλυσε ο Ν.Μ. Foggini, Monitum de Theodosii Acroasibus, σ.σ 351-353. Στην εισαγωγή του στο ποίημα του Θ. Διακόνου απέδειξε πως ο Νικηφόρος Φωκάς μετέβη στο Βυζάντιο μετά την άλωση του Χάνδακα και μιλάει για δύο θριάμβους, τον μεν πεζικό που έγινε το 961 και αποτελούσε απλή επίδειξη και ένα πιο πανηγυρικό που έγινε το 963 και στον οποίο εκτός από τα τρόπαια της εκστρατείας κατά του Χαλεπίου, επιδείχτηκαν και αυτά της Κρήτης. Κατά το δεύτερο αυτό θρίαμβο εκφωνήθηκε και το ποίημα του Θ. Διακόνου.

των αμαξιών που μετέφεραν τα όπλα και τις σημαίες των Σαρακηνών καθώς και τα πλουσιότερα και τα πολυτιμότερα των λαφύρων¹⁴⁹.

Μετά τον θρίαμβο και την πλήρη ταπείνωση του Abd al -Aziz, ο αυτοκράτορας φέρθηκε με επιείκεια προς αυτόν, παρόλο που δεν δέχτηκε να γίνει χριστιανός. Του έδωσε πλούσια δώρα και του παραχώρησε σημαντικά κτήματα κοντά στην Κωνσταντινούπολη, που του απέδιναν άφθονα εισοδήματα. Εκεί πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του μαζί με την οικογένειά του, τελώντας ελεύθερα τη θρησκεία του¹⁵⁰. Ο γιος του Ανεμάς όμως και οι απόγονοι του ασπάστηκαν τον χριστιανισμό, κατατάχτηκαν στη βασιλική σωματοφυλακή και υπηρέτησαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία με την επωνυμία των Ανεμάδων.

Ο Ρωμανός Β΄ απένειμε πλούσια δώρα και τιμές στον ένδοξο Νικηφόρο Φωκά, τον διόρισε και πάλι δομέστικο των σχολών της Ανατολής, αρχιστράτηγο δηλαδή του στρατού της Ανατολής και τον έστειλε κατά των Αράβων της Συρίας που είχαν ηγέτη τον Sauf- ad- Dawla. Εκεί πέτυχε λαμπρές νίκες, κυρίευσε το Χαλέπιο της Συρίας, ταπείνωσε τους Άραβες της Ανατολής και έπειτα γύρισε στην Κωνσταντινούπολη όπου τέλεσε μεγαλόπρεπο θρίαμβο το 963, κατά τον οποίο επιδείχτηκαν πάλι οι αιχμάλωτοι και τα άφθονα λάφυρα που αποκόμισε από την Κρήτη.

¹⁴⁹ Ο Λέων Διάκονος 28. 12-29 δεν αναφέρει τον εμίρη της Κρήτης μεταξύ των επιδειχθέντων αιχμαλώτων. Ο Yaqut αναφέρει την αιχμαλωσία και μεταφορά στην πρωτεύουσα του εμίρη και των συγγενών του μαζί με τα υπάρχοντά τους. Ο Ψευδοσυμεών αναφέρει το θρίαμβο και τον αιχμάλωτο εμίρη. Οι Ι. Σκυλίτζης- Γ. Κεδρηνός, Ι. Ζωναράς, Μ. Γλυκάς αναφέρουν την αιχμαλωσία του εμίρη αλλά αποσιωπούν τον θρίαμβο. Βλ. G. Schlumberger, Φωκάς, 118-133.- Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 87.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 129-131.

¹⁵⁰ Ψευδοσυμεών 760. 3-6 « ό ἀμνηρᾶς δέ πλεῖστα δῶρα καί χρυσόν καί ἄργυρον παρὰ τοῦ βασιλέως λαβὼν συν τοῖς τέκνοις αὐτοῦ εἰς χωρία οἰκεῖν συνεχωρήθη».- Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 738.- Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία, 96-97.- Μ. Canard, Ikritish, 1111.

V. Χαρακτήρας των Κρητικών πριν και μετά την ανάκτηση.

Οι Κρητικοί όπως είναι γνωστό από την παράδοση και το χαρακτήρα τους, δεν ανέχονταν ποτέ ξένους κατακτητές. Έτσι λοιπόν και στην περίπτωση των Σαρακηνών, ασφαλώς δεν δέχτηκαν μοιρολατρικά και παθητικά την εγκατάστασή τους στην Κρήτη αλλά αντιστάθηκαν με σθένος και αυτό φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι οι Σαρακηνοί αγωνίστηκαν σκληρά περίπου ένα χρόνο για να την κατακτήσουν. Όπως μας πληροφορεί ο Γ. Σφραντζής, από την πρώτη στιγμή της απόβασης τους «φρουρίον ιδρύσαντες και καλῶς ἀκροπολίσαντες, ὃ καὶ Χάνδακα ὠνόμασαν, καὶ ἐκ τούτου ὀρμώμενοι τὴν ὅλην νῆσον κατέτρεχον¹⁵¹». Αλλά και πάλι, μια πόλη έμεινε ανάλωτη κατά τους Γενέσιο, Συν. Θεοφ, Σκυλίτζη¹⁵² και Ψευδοσυμεών, και κατά τον Γ. Σφραντζή¹⁵³ δύο, η Γορτύνη και η Κυδωνία.

Μετά τη συμπλήρωση της κατάκτησης της νήσου ορισμένοι Κρητικοί κατέφυγαν στην Πελοπόννησο, άλλοι στα νησιά και τη Στερεά Ελλάδα για να αποφύγουν το ζυγό των Σαρακηνών και άλλοι, όπως για παράδειγμα η άρχουσα τάξη, καταστράφηκαν ολοσχερώς. Μερικοί πάλι, ίσως οι περισσότεροι από τους πλουσιότερους και γενικά από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και πιθανότατα πολλοί από τους φτωχότερους που

¹⁵¹ Γ. Σφραντζής 104.12-14.

¹⁵² Γενέσιος 33.17-20.- Συν. Θεοφ. 77.13-16.- Ι. Σκυλίτζης 44.73-74.- Ψευδοσυμεών 623.4-7. Πρβλ. Α.Α. Vasiliev, Byzance, 56-57. Το όνομα της πόλης που αντιστάθηκε δεν μαρτυρείται στις βυζαντινές πηγές. Ο Στ. Ξανθοδίδης, Χάνδαξ, 4 υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για πραγματική πόλη αλλά για το διαμέρισμα των Σφακίων.- V. Laurent, «Le synodicon de Sybrita et les metropoles de Crete aux Xe- XIIIe siècles» ΕΟ t. XXXII(32), 1933 385-412 και συγκεκριμένα 390 σημ.4.- Νεότεροι ιστορικοί ,όπως αναφέρει ο Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 156, θεωρούν πως αδούλωτες έμειναν και οι ορεινές περιοχές των Λευκών Ορέων, της Ίδης και της Δίκτης και αυτό χάρη στη φύση του εδάφους τους και στο χαρακτήρα των ανδρείων, αγέρωχων και φιλελεύθερων ανδρών τους.

¹⁵³ Γ. Σφραντζής 104.12-16. Η μαρτυρία του Σφραντζή είναι απίθανη γιατί η Γορτύνη κυριεύτηκε και καταστράφηκε από τον Abu- Hafs. Βλ. Γ.Α. Σήφακας, Κατάκτησις, 71-72 όπου λανθασμένα αναφέρει ότι κατά την άλωση της Γορτύνης μαρτύρησε ο μητροπολίτης και πρόεδρος της Κύριλλος.- Ν. Τωμαδάκης, Εκκλησία, 207. Η Κυδωνία σαν πόλη παραλιακή ήταν επίσης αδύνατο να αντισταθεί κατά των Σαρακηνών που διέθεταν ισχυρό στόλο και στρατό ανδρείο, πολεμοχαρή, εμπειροπόλεμο και αποφασιστικό, όπως επισημαίνει ο Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη. 156 σημ. 252.

συνεργάστηκαν με τη βία μαζί τους ως την καταστροφή τους από τον Νικήτα Οδούφα, αλλά μόνο από τους κατοίκους των πόλεων και των παραλιακών κέντρων του νησιού, όπου εγκαταστάθηκαν οι Σαρακηνοί, ασπάστηκαν με τη βία το Μωαμεθανισμό, αρκετοί από τους οποίους ασφαλώς θα ήταν κρυπτοχριστιανοί¹⁵⁴. Το μέγιστο όμως μέρος του πληθυσμού κατόρθωσε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, να διατηρήσει αλώβητο τον εθνισμό του, τη θρησκεία του, τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις, την ιστορία του, τη γλώσσα του, τον εθνολογικό και φυλετικό του χαρακτήρα καθ' όλη τη διάρκεια της αραβοκρατίας και να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην πατρίδα και το έθνος ολόκληρο.

Οι πληροφορίες που Κρητικοί έδωσαν στους Βυζαντινούς το 853, όταν επιτέθηκαν κατά της Δαμιέττης, συνέβαλαν ώστε ο αυτοκρατορικός στόλος να σημειώσει μεγάλη επιτυχία εναντίον της μεγαλύτερης ναυτικής βάσης ανεφοδιασμού των Σαρακηνών της Κρήτης¹⁵⁵. Κρητικοί αυτόμολοι είχαν επίσης ειδοποιήσει έγκαιρα τη βυζαντινή κυβέρνηση για την επικείμενη τρομερή επιδρομή του 904 κατά της Θεσσαλονίκης. Ακόμη, οι Κρητικοί που αιχμαλωτίστηκαν από τους άντρες που έστειλε ο Νικηφόρος Φωκάς στην Κρήτη πριν από την απόβαση του για να συλλέξουν στοιχεία για τις κινήσεις των Σαρακηνών, έδωσαν με πολλή προθυμία ακριβείς πληροφορίες¹⁵⁶. Αλλά και μετά την απόβαση των Βυζαντινών στο νησί, εκδήλωσαν με κάθε τρόπο το εθνικό τους φρόνημα και συνεργάστηκαν με το Νικηφόρο Φωκά. Καθημερινά αυτομολούσαν στο βυζαντινό στρατόπεδο και έδιναν πολύτιμες πληροφορίες¹⁵⁷. Κρητικοί πάλι είχαν ειδοποιήσει και οδηγήσει το βυζαντινό στρατηγό στο γήλοφο όπου είχαν μαζευτεί οι Σαρακηνοί κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα με σκοπό να ενεργήσουν αιφνιδιαστική επίθεση στο βυζαντινό στρατόπεδο¹⁵⁸. Η συμμετοχή τους αυτή στον αγώνα για αποτίναξη του ζυγού οφείλεται βεβαίως στην εμπιστοσύνη που έτρεφαν στο Νικηφόρο Φωκά αλλά πολύ περισσότερο στην αφύπνιση των εθνικών και θρησκευτικών

¹⁵⁴ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 69 και σημ. 217 της σ. 69.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 159.

¹⁵⁵ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 72-72.- Α.Α. Vasiliev, Byzance, 212-218, 276.

¹⁵⁶ Συν. Θεοφ. 476.1 κ.εξ.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 112.

¹⁵⁷ Συν. Θεοφ. 476.10-11: «ἐκτοτε δέ πολλοί καθ' ἐκάστην ἡγετομόλουν πρὸς τὸν μάγιστρον».

¹⁵⁸ Λέων Διάκονος 13.1- 14.1-23.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 112.

τους αισθημάτων, φρονήματα που δεν υπέστησαν καμία αλλοίωση ή νόθευση κατά την αραβική κατοχή.

1. Εθνολογικός και φυλετικός χαρακτήρας των Κρητικών.

Διάφοροι ιστορικοί, βασιζόμενοι σε ένα χωρίο του Λέοντος Διακόνου¹⁵⁹, σύμφωνα με το οποίο ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέστησε σε όλη την Κρήτη φρουρές από Ρωμαίους (Ελληνες), Αρμενίους και άλλους βαρβάρους, υποστήριξαν ότι αυτός εγκατέστησε στην Κρήτη ως εποίκους ετερογενή στοιχεία και γι' αυτό αλλοιώθηκε και νοθεύτηκε δήθεν ο εθνολογικός και φυλετικός χαρακτήρας των Κρητικών.

Τις απόψεις αυτές ενίσχυσε επίσης η ύπαρξη ορισμένων τοπωνυμίων¹⁶⁰ της Κρήτης που προήλθαν από τους Αρμένιους, Σλάβους και άλλους βαρβάρους που εγκατέστησε ο Νικηφόρος Φωκάς μετά την ανάκτηση για να ενισχύσει τον χριστιανικό πληθυσμό που είχε αραιώσει κατά την αραβική κατοχή καθώς και η εγκατάσταση στην Κρήτη από το Βυζάντιο αργότερα των λεγόμενων «αρχοντόπουλων»¹⁶¹ για την ενίσχυση της άρχουσας τάξης.

¹⁵⁹ Λέων Διάκονος 28.7-12: «στρατιάν ἀξιόχρεων τῷ χώρῳ ἐγκατοικίσας, Τέμενος τό ἄστυ ὠνόμασε, καί τήν νήσον ἐξημερώσας ἅπασαν, Ἀρμενίων τε καί Ῥωμαίων καί συγκλύδων ἀνδρῶν φατρίας ἐνοικισάμενος, καί πυρφόρους τριήρεις ἐς φυλακὴν ταύτης καταλιπὼν, αὐτός τήν λείαν καί τούς αἰχμαλώτους ἀνειληφώς, ἀνέπλει πρὸς τό Βυζάντιον».

¹⁶⁰ Τέτοια τοπωνύμια είναι τα εξής: η επισκοπή Σουαρέτ που είναι εξαραβισμός του τύπου Σύβρις, Χάνδαξ(αραβ. Khandax), Αποσελέμι, Ατσιπόπουλον, Βαβέλοι, Βεράτι, Εμπαρος, Κατσαμπάς, Μασταμπάς, Σίβα, Χουμέρι και άλλα. Βλ. Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 167 και σημ. 276 της σελίδας αυτής.

¹⁶¹ Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 26-27.- Του ιδίου, Ιστορία, 75-76.- Ν. Τωμαδάκης, Σλάβοι, 426. Η ιστορική υπόσταση της παράδοσης για τα 12 αρχοντόπουλα που με χρυσόβουλο του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη για να αποτελέσουν τα ισχυρά ερείσματα της αυτοκρατορικής εξουσίας στο νησί, αμφισβητείται καθώς το έγγραφο που στηρίζει τη θέση αυτή δε φαίνεται να είναι αυθεντικό. Πρόκειται πιθανότατα για θρύλο που δημιουργήθηκε στην Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της Ενετοκρατίας, από μια ισχυρή τάξη γαιοκτημόνων που συγκροτήθηκε στα τέλη του 12^{ου} αιώνα από αυτοκρατορικές δωρεές σε άτομα που είχαν προσφέρει μεγάλες πολιτικές και στρατιωτικές υπηρεσίες. Η τάξη αυτή προσπάθησε κατά την Ενετοκρατία να κατοχυρώσει τα προνόμια της και να διατηρήσει τους τίτλους ευγενείας της, επικαλούμενη την καταγωγή της από μεγάλες κρητικές οικογένειες των βυζαντινών χρόνων. Βλ. Θ. Δετοράκης, Ιστορία, 157.

Ωστόσο οι ιστορικοί αυτοί λανθάνονται, όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Ν. Τωμαδάκης. Όπως είναι γνωστό, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες εκτός από τους βυζαντινούς στρατιώτες, είχαν στον στρατό τους ως μισθοφόρους και πολλούς Αρμένιους, Σλάβους και άλλους βαρβάρους οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν εκχριστιανιστεί. Γιατί λοιπόν να μην δεχτούμε πως ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέστησε μόνιμους φρουρούς σε διάφορα στρατηγικά σημεία του νησιού για να το προφυλάσσουν από τις τυχόν νέες επιδρομές των Αράβων;¹⁶² «Η εγκατάστασις των στρατιωτών του Νικηφόρου του Φωκά (μετά την αποχώρησιν αυτού εκ της Νήσου και τον θρίαμβον) σημαίνει ιδία την παραχώρησιν εις τους συντελεστάς της νίκης μέσων ζωής προς συντήρησιν, στηριγμάτων προς υπεράσπισιν του κράτους και την εγκαθίδρυσιν μόνιμου στρατιωτικής δυνάμεως προς άμυναν της Κρήτης»¹⁶³ υποστηρίζει ο Ν. Τωμαδάκης και δικαιολογεί τη θέση του αυτή με το εξής: «ο εν λόγω συρφετός των πειρατών κατέστρεψε την άρχουσαν τάξιν των κρητικών παραλίων και πόλεων του 823, δηλονότι τους διοικητικούς υπαλλήλους, τους στρατιωτικούς, τους πλούσιους γαιοκτήμονας, εμπόρους, εκκλησιαστικούς, τα ιδρύματα μορφώσεως (μονάς, σχολεία κλπ.), όσα ήυρεν. Διέφθειρε δε και τα ήθη και την θρησκείαν των κέντρων εις α εγκατεστάθη (πράγμα το οποίον παρετηρήθη και επί Ενετών εν Κρήτη). Ο ορεσίβιος και ο χωρικός δυσκόλως θ' απέβαινε καταδρομεύς θαλάσσης, της οποίας και σήμερον ακόμη ο Κρης είναι και άγευστος και σχεδόν εχθρός. Έμεινεν εις το σπίτι του, εις την καλύβαν του, εις τα βουνά του. Αν εστρατεύετο βία διά θαλασσίαν αγγαρείαν (ως εγένετο επί ενετών αργότερον), τούτο θα ήτο η μεγαλυτέρα του καταδίκη, αλλ' ουδέποτε ηδύνατο να συμφιλίωση και να συναναμείξη αυτόν προς τον κατακτητήν»¹⁶⁴.

Οι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρουν ομόφωνα πως οι Σαρακηνοί της Κρήτης κατασφάχτηκαν μετά την ανάκτηση της από το Νικηφόρο Φωκά και όσοι τυχόν διασώθηκαν ή πουλήθηκαν ως δούλοι, ή κόσμησαν τον λαμπρό

¹⁶² Ο Ν. Τωμαδάκης, Σλάβοι, 427, πολύ εύστοχα παρατηρεί «Διατί να μη αναλογισθώμεν την ανάγκην της υπάρξεως εν τη ελευθέρα Κρήτη παγίου στρατού, ο οποίος θ' απέτρεπε νέαν αραβικήν επιδρομήν και θα επέβαλε την νέαν τάξιν πραγμάτων; Ηδύναντο οι εν Κων/πολει να εμπιστευθούν τούτο εις τους κατά την θρησκείαν τέως εξωμότας αυτόχθονας;»

¹⁶³ Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 9.

¹⁶⁴ Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 8.

πεζικό θρίαμβο που τέλεσε ο βυζαντινός στρατηγός στην πρωτεύουσα, ή παρέμειναν στην Κρήτη και ασπάστηκαν τον Χριστιανισμό, είτε με τη βία, είτε θεληματικά, ιδίως όσοι δήλωσαν οικειοθελώς υποταγή στο Νικηφόρο Φωκά. Και οι Άραβες ιστορικοί όμως μιλάνε για τεράστιο αριθμό Σαρακηνών που σκοτώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Ο Nuwairi λέει πως 200.000 σκοτώθηκαν και 200.000 γυναίκες και παιδιά πουλήθηκαν ως δούλοι και κάνει ακόμη λόγο για την προσπάθεια που κατέβαλαν οι Βυζαντινοί για τον εκχριστιανισμό των Αράβων που είχαν απομείνει στην Κρήτη μετά το 961.

Μερικοί ιστορικοί υποστηρίζουν πως οι Μωαμεθανοί της Αμπαδιάς¹⁶⁵ της επαρχίας Αμαρίου του νομού Ρεθύμνου, οι καλούμενοι Αμπαδιώτες είναι κατ' ευθείαν απόγονοι των Σαρακηνών κατακτητών, γιατί έχουν όλα τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της αραβικής καταγωγής, ενώ οι πλείστοι από τους άλλους Μωαμεθανούς της Κρήτης είναι Έλληνες που αναγκάστηκαν να εκμουςουλμανιστούν κατά την τουρκική κατάκτηση και είναι όμοιοι με τους Χριστιανούς¹⁶⁶.

Ο Γάλλος περιηγητής Olivier που περιηγήθηκε την Κρήτη το 1774 αναφέρει συγκεκριμένα «οι Αμπαδιώτες είναι Άραβες την καταγωγήν και λείψανα των Σαρακηνών των καταλαβόντων την Κρήτην κατά τον 9^ο αιώνα. Η φυσιογνωμία των διαφέρουσα των άλλων Τούρκων της νήσου και η αραβική γλώσσα, την οποία ομιλούσι μεταξύ των δεν αφήνουν ουδεμίαν αμφιβολίαν». Και συνεχίζει λέγοντας πως «είναι δύσπιστοι, κακοί, εκδικητικοί, βαδίζουν ωπλισμένοι πάντοτε και αλληλοφονεύονται δια την ελαχίστην προσβολήν»¹⁶⁷.

Ο Στ. Ξανθουδίδης υποστηρίζει ότι «το 1211 διακόσιοι άποικοι Ενετοί λαμβάνουν ανά 25 παροίκους ή βιλλάνους (5000 εν συνόλω!) προσηρτημένους εις το κτήμα (parici ή villain adscripti glebae), δια να καλλιεργούν αυτό. Ούτοι ήσαν «ως τουλάχιστον αναγράφεται» απόγονοι των Αράβων της Κρήτης εκχριστιανισθέντες επί Νικηφόρου του Φωκά και παραμείναντες εν τη Νήσω ως δουλοπάροικοι, καταγραφέντες ως τοιούτοι

¹⁶⁵ Τα χωριά της Αμπαδιάς είναι, σύμφωνα με τον Κ. Παπαρρηγόπουλο «Αί κῶμαι Κουρούτες, Νίθαιρος, ἄγιος Ἰωάννης, ἄγία Παρασκευή, Ἀποδοῦλου, Βαθειακό, Ἄρδακτος, Πλάτανος, Λοχριά, Σάτα, Ρίζικας, Κλήμα». Βλ. Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 17 σημ. 3.

¹⁶⁶ Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 191.

¹⁶⁷ Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 20.

αυτοί και οι απόγονοί των»¹⁶⁸. Αυτό όμως είναι παντελώς απίθανο, όπως απέδειξε ο Ν. Τωμαδάκης.

Ο Ν.Θ. Καλομενόπουλος πιστεύει ότι «οι εν τη επαρχία Αμαρίου της Κρήτης Αμπαδιώται Τούρκοι δεν κατάγονται εκ των υπό του Νικηφόρου Φωκά εκδιωχθέντων Αράβων αλλ' είναι απόγονοι Αράβων συμμετασχόντων της τουρκικής εκστρατείας προς κατάκτησιν της Κρήτης»¹⁶⁹.

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αναφέρει τα εξής :«Αλλ' όμως ουκ ολίγοι των Αράβων, όσοι έμειναν τότε εν Κρήτη διετήρησαν το θρήσκευμα αυτών· και μέχρι τούδε υπάρχουν εις την επαρχίαν Αμάρι χωρία τινα, ων οι μωαμεθανοί κάτοικοι λογίζονται απόγονοι των Αράβων εκείνων, καθό φέροντες όλα τα χαρακτηριστικά αραβικής καταγωγής, ενώ οι πλείστοι άλλοι μωαμεθανοί της νήσου είναι Έλληνες, αναγκασθέντες να μεταβάλωσι θρήσκευμα επί της μεταγενεστέρας τουρκοκρατίας»¹⁷⁰.

Τέλος, ο Ι.Δ. Μουρέλλος θεωρεί ότι «οι Αμπαδιώτες ήταν απόγονοι Λαζών και Καραμανλήδων, εγκαταστηθέντων εις Αμάρι το 1654»¹⁷¹. Η γνώμη αυτή είναι αξιοπρόσεκτη.

Οι προηγούμενοι ισχυρισμοί είναι ανακριβείς και μη αληθείς, υποστηρίζουν οι σύγχρονοι ιστορικοί που ανασκευάζουν ως εξής:

Ο Ν. Σταυράκης λέει ότι «εάν είναι αληθές ότι οι Αμπαδιώται είναι κατ' ευθείαν γραμμήν απόγονοι γνήσιοι των Αράβων του 9^{ου}-10^{ου} αιώνας και διετήρησαν έκτοτε το μωαμεθανικόν θρήσκευμα, δέον να παραδεχθώμεν ότι ου μόνον επί β' βυζαντινής περιόδου, παραταθείσης επί 245 έτη, αλλά και επί ενετοκρατίας, διαρκεσάσης τέσσαρας και πλέον αιώνας, ούτοι εξηκολούθουν πρεσβεύοντες τα του ισλαμισμού. Είναι όμως ζήτημα, καθ' ημάς κριτάς, εάν ο μέλλον να εγκύψη εις την μελέτης και συγγραφήν πλήρους και λεπτομερούς ιστορίας της Κρήτης, θα δυνηθή να ανακαλύψει κατά την ενετικήν ιδίως περίοδον ίχνη μωαμεθανισμού εν Κρήτη. Το εφ' ημίν λοιπόν πιστεύομεν μάλλον ότι κατά τους έξ περίπου αιώνας, οίτινες μεσολάβησαν από της

¹⁶⁸ Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 18-19.

¹⁶⁹ Ν.Θ. Καλομενόπουλος, ΕΕΒΣ 11 (1935) 536-537(ανακοίνωσις).- Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 19.

¹⁷⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία, 96.

¹⁷¹ Ι.Δ. Μουρέλλος, Ιστορία της Κρήτης τ1. Ηράκλειο 1931, 29.- Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 19.

πρώτης μωαμεθανικής κατακτήσεως της Κρήτης μέχρι της δευτέρας, παν ίχνος ισλαμικής πίστεως εξέλιπεν εντελώς εκ της νήσου, οι δε σήμερον πρεσβεύοντες το μουσουλμανικόν δόγμα εν Κρήτη εισί κατά μέγα μεν μέρος Χριστιανοί εξισλαμισθέντες κατά την δευτέραν μωαμεθανικὴν κατάκτησιν, εν πολὺ δε μικροτέρῳ ἀριθμῷ ἀπόγονοι των νέων κατακτητῶν Τούρκων»¹⁷².

Ο Β. Ψιλάκης θεωρεῖ «ανιστόρητον και φύσει αναληθὴ την ιδέαν, ὅτι και περισώθησαν πολλοὶ εκ των Σαρακηνῶν ἐκείνων εν Κρήτη και δη και κατέφυγον εις τι διαμέρισμα αὐτῆς, ὑπὸ τας μεσημβρινοδυτικὰς ακρωρείας της Ἰδης, οι νυν ἐξ' ἐκείνων καθ' α οὔτοι δυσχυρίζονται, Μωαμεθανοί, Αμπαδιῶται, εν τῷ διαμερίσματι της επαρχίας Αμαρίου (Πάλαι Πανάκρας και Κεδρίου ὄρους), τη Αμπαδιά οἰκούντες.... Ουδέν ἴχνος ισλαμισμού διαφαίνεται που εν Κρήτη ἐπὶ τε των νικησάντων και καταστρεψάντων τους Ἀραβας ἐκείνους ως και ἐπὶ των Ενετῶν φυσικῶ τῷ λόγῳ των ἐπὶ τέσσαρας και ἡμίσειαν εκατονταετηρίδας κατασχόντων την νήσον»¹⁷³.

Ο Στ. Ξανθουδίδης, παρὰ τον παραπάνω ισχυρισμό του, υποστηρίζει ὅτι «η γνώμη, ἣν νεώτεροι τινες εἶπον. Ὅτι οι Τούρκοι της Αμπαδιάς εν τη επαρχία Αμαρίῳ διακρινόμενοι των ἄλλων Τουρκοκρητῶν και κατὰ το μικρόν ἀνάστημα και την μελαψὴν χροιάν και την ὠμότητα εἶναι ἀπόγονοι των Αράβων δεν στηρίζεται, ουδαμού, και ουδεμία εἶδησις ὑπάρχει, ὅτι κατὰ την επακολουθήσασαν Βυζαντιακὴν περίοδον και την ἐπὶ πέντε σχεδόν αἰώνας Ενετοκρατίαν ἐσώζοντο Ἀραβες εν Κρήτη»¹⁷⁴. Υποστηρίζει ἀκόμη ὅτι «εἶναι πράγματι τελείως ἀπίθανο και παράλογο να δεχθῶμεν ὅτι οι Βυζαντινοὶ ἀφῆκαν Ἀραβας εις την νήσον εις τους 2½ αἰώνας της κατοχῆς της νήσου , και κατόπιν οι ενετοὶ 450 ἔτη, χωρὶς ουδεὶς λόγος να γίνεται περὶ τούτου. Ἡμεῖς γνωρίζομεν ὅτι ὅσοι Ἀραβες ἐμείναν εις την νήσον ἐπὶ Νικηφόρου Φωκά ἐγιναν Χριστιανοί, οι λοιποὶ ἐξωντώθησαν»¹⁷⁵.

Ο Ν. Τωμαδάκης με τη σειρά του τονίζει ὅτι «Οι εν λόγῳ κάτοικοι δεν ενοθεύθησαν ὑπὸ των Αράβων, οι δε πολυπληθεῖς Αραβοκρήτες (ζεύγμα σποράς ἀνδρῶν μουσουλμάνων και γέννας ἐντοπίων γυναικῶν) ἐξωλοθρεύθησαν το 961 εἴτε ἐπὶ τόπου εἴτε μετενεχθέντες χάριν θριάμβου του

¹⁷² Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 18 σημ. 1.

¹⁷³ Β. Ψιλάκης, Ιστορία, 740-741.

¹⁷⁴ Στ. Ξανθουδίδης, Χάνδαξ, 74.

¹⁷⁵ Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 21.

Φωκά εις την βασιλεύουσαν, είτε πωληθέντες ως δούλοι, όσοι δεν εγένοντο θύματα των επιχειρήσεων και της εκδικητικότητας των Βυζαντινών. Και άλλοι παλαιότερον και ημείς εσχάτως απεδείξαμεν ότι οι Αμπαδιώται Τούρκοι, μελαψοί αλλ' ελληνιστί λαλούντες μέχρι του 1923 ότε αντηλλάγησαν, δεν είχαν καμμίαν σχέσιν με την αραβοκρατίαν»¹⁷⁶.

Από τα παραπάνω προκύπτει, όπως παρατηρεί ο Β.Ι. Καλαϊτζάκης, το συμπέρασμα πως οι Αμπαδιώτες Τούρκοι δεν έχουν καμία σχέση με τους Σαρακηνούς που νίκησε και εξολόθρεψε ο Νικηφόρος Φωκάς το 961. Ξέρουμε πως όσοι Άραβες επέζησαν τότε, εκχριστιανίστηκαν. Αυτοί είναι πιθανότατα Χριστιανοί ως επί το πλείστον οι οποίοι εξισλαμίστηκαν επί τουρκοκρατίας. Ο τύπος, το παράστημα και όλα γενικά τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά μοιάζουν με εκείνα των γειτόνων τους Μεσαριτών, Αγιοβασιλιτών και άλλων μουσουλμάνων, παίρνουν πάντα μια γυναίκα όπως οι Χριστιανοί και μιλάνε την εγχώρια ελληνική γλώσσα, δηλαδή την τοπική κρητική διάλεκτο. Άλλωστε μετά την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 δεν έχει απομείνει ούτε ένας Μωαμεθανός στην Κρήτη, επομένως δεν μπορεί να γίνεται πια λόγος για τέτοια καταγωγή¹⁷⁷.

Έχοντας εξετάσει λοιπόν όλα τα προηγούμενα, φαίνεται καθαρά πως ο εθνολογικός και φυλετικός χαρακτήρας των Κρητικών δεν υπέστη καμία αλλοίωση ή νόθευση κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας.

2. Ηθική και θρησκευτική συνείδηση των Κρητικών.

Πάρα πολλοί ιστορικοί, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και Έλληνες, υποστήριξαν κατά καιρούς, στηριζόμενοι σε κάποια χωρία των βυζαντινών συγγραφέων, ότι η θρησκευτική και ηθική συνείδηση των Κρητικών νοθεύτηκε ή αλλοιώθηκε κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας.

Ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε, που πήγε στην Κρήτη μετά την ανάκτηση της για να αναζωογονήσει την ηθική και θρησκευτική συνείδηση των κατοίκων λέει τα εξής: «Παραβαλών γάρ τῇ νήσῳ, ἄρτι μὲν τῆς

¹⁷⁶ Ν. Τωμαδάκης, Εκκλησία, 200-201.

¹⁷⁷ Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 196-197.

τῶν Ἀγαρηνῶν χειρός ἀποσπασθείη καί τῇ Ρωμαϊκῇ ἐπικρατεῖα ἐπανασωθείη ὑπὸ Νικηφόρου τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως, ὃν ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσεν, οὗ καί μέγα τό κλέος ἐπὶ τε βίου σεμνότητι καί ἀρετῇ ἐπιμελεία, δι' ἧς καί τῶν παθῶν αὐτοκράτωρ εἶπέρ τις ἄλλος γεγένηται καί τῆς σωφροσύνης τά γέρα ἀξίως ἐκ Θεοῦ ἐκομίσατο, ἔτι δέ λείψανα φερούση τῆς μιᾶς τῶν Ἀγαρηνῶν κακοπιστίας, ἐπειδὴ οἱ ταύτης οἰκήτορες, τῷ χρόνῳ καί τῇ μακρᾷ τῶν Σαρακηνῶν ξυναυλία, οἴμοι, συναπαχθέντες, τοῖς ἐκείνων ἤθεσι καί ὀργίοις τοῖς μυσαιοῖς καί βεβήλοις ἐπέιθοντο»¹⁷⁸ (αναφέρεται προφανῶς σε μέρος των κατοίκων των πόλεων και των παραλιακῶν κέντρων, στα οποία εγκαταστάθηκαν οι Σαρακηνοί).

Ο Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης, γράφει γύρω στο 1300 τα εξής: «Καί πρῶτα μὲν τὰς περιφήμους τῶν νήσων (τί γὰρ ἄλλας δεῖ λέγειν;) Κρήτην τε καὶ Σικελίαν καί τὰς ἐκ κύκλου παρωνομασμένας, ἴσως διὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας θέσιν καί τὴν ἐπ' αὐταῖς εἰ τύχοι τῶν νηῶν περινόστησιν, κραταιότητα παρεστήσαντο, καί τό γε βαρύτερον συχνούς τῶν ζωγρηθέντων, τοῦτο μὲν τῇ ἐκ τῆς σφετέρας αὐτῶν εὐτυχίας ἀπάτη, τοῦτο δέ τῇ ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἀνάγκη, πρὸς τὴν ἰδίαν φεῦ θρησκείαν μετέστησαν»¹⁷⁹. Σύμφωνα με αὐτόν, πολλοὶ Κρητικοὶ ἀλλαξοπίστησαν εἴτε ἐπειδὴ ἐξαναγκάστηκαν, εἴτε ἐπειδὴ πίστευαν πὼς ἔτσι θα ἐξασφάλιζαν μια καλύτερη ζωή.

Ἐτσι λοιπόν, ὁ G. Schlumberger, υποστήριξε πὼς οἱ Σαρακηνοὶ ἐξισλάμισαν με τὴ βία τοὺς Κρητικούς, κατεδάφισαν τὶς ἐκκλησίες καὶ ἀνήγειραν στὴ θέση τοὺς μουσουλμανικά τεμένη καὶ πὼς ὁ Νίκων ὁ Μετανοεῖτε εἶχε κληθεῖ στο νησί γιὰ νὰ ἐπαναφέρει στο Χριστιανισμό τοὺς

¹⁷⁸ Ἀρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, 72-73.

¹⁷⁹ Κ. Ακροπολίτης, Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον, Α. Παπαδόπουλος- Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας Α', Πετρούπολη 1891 405-420 καὶ συγκεκ. 408.4-11.- Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 27.

κατοίκους του, στους οποίους οι Σαρακηνοί είχαν επιβάλει τη θρησκεία τους¹⁸⁰.

Σύμφωνα με το Σπυρίδων Τρικούπη «Η Κρήτη έπαθε και θρησκευτικώς ό,τι δεν έπαθε άλλο μέρος της αποστατησάσης Ελλάδος, διότι δεν υπέστη άλλο μέρος αυτής όσα πολιτικά υπέστη η νήσος εκείνη... υπό την μακράν δε ταύτην αραβικήν ή σαρακηνικήν εξουσίαν πάμπολλοι των εγκατοίκων ηλλαξοπίστησαν, αλλ' επανήλθον εις την θρησκείαν των πατέρων των αφού επανήλθεν η πατρίς των υπό την βυζαντινήν αυτοκρατορίαν. Ηλλαξοπίστησαν δε και πάλιν πεσούσης της πατρίδος των υπό τον οθωμανικόν ζυγόν»¹⁸¹.

Ο Ιωάννης Φιλήμων που γράφει για την ελληνική επανάσταση τονίζει ότι: «Πλήθει παραδειγμάτων τοιούτων (εννοεί κρυπτοχριστιανών) η Κρήτη, ου μόνον εκ της υστέρας κατακτήσεως των Τούρκων, αλλά και επί της προτέρας των Σαρακηνών. Καθώς δε αι δύο αύται περιστάσεις ηναγκασαν πολλούς των Χριστιανών Κρητών προς την επίπλαστον αρνησιθρησκείαν, ούτω δύο έτεροι, η επί του αυτοκράτορος Ρωμανού, διωχθέντων των Σαρακηνών, και η επί της επαναστάσεως του 1821, επενήργησαν, όπως επανέλθωσιν αναφανδόν πολλοί των τοιούτων εις την πάτριον αληθή θρησκείαν, σχίζοντες του μωαμεθανισμού το προσωπείον...»¹⁸².

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος με τη σειρά του, αναφέρει πως μετά την απελευθέρωση της νήσου το 961 ελάχιστα ίχνη Χριστιανισμού υπήρχαν σε αυτήν και για το λόγο αυτό ο Νικηφόρος Φωκάς έστειλε το Νίκωνα τον «Μετανοείτε» για να επαναφέρει τους κατοίκους του νησιού στη θρησκεία των προγόνων τους¹⁸³.

Ότι η αραβική κατάκτηση προξένησε καταστροφή του χριστιανικού στοιχείου και μεγάλη θρησκευτική και εθνολογική αλλοίωση, υποστηρίζει και ο Στ. Ξανθουδίδης. Σύμφωνα με αυτόν, πολλοί κάτοικοι φονεύθηκαν επειδή δεν ήθελαν να μεταβάλουν τη θρησκεία τους, ενώ άλλοι εξισλαμίστηκαν με τη βία. Τα 135 έτη αραβοκρατίας ήταν έτη καταδίωξης, σφαγής και εξισλαμισμού των Κρητικών, με αποτέλεσμα το χριστιανικό στοιχείο που

¹⁸⁰ G. Schlumberger, Φωκάς, 44-45, 96, 117.

¹⁸¹ Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 15.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη. 169.

¹⁸² Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 16.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη. 170.

¹⁸³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία, 96.

παρέμεινε στο νησί να είναι ελάχιστο. Για το λόγο αυτό ο Νικηφόρος Φωκάς αμέσως μετά την ανάκτηση ανέπτυξε εξαιρετική δραστηριότητα χτίζοντας νέους ναούς, μεταβάλλοντας τα μουσουλμανικά τεμένη σε εκκλησίες και στέλνοντας στο νησί τον όσιο Νίκωνα τον Μετανοείτε για να επαναφέρει στη θρησκεία των πατέρων τους εξισλαμισμένους Κρητικούς¹⁸⁴. Όλα αυτά βέβαια ο Στ. Ξανθουδίδης δεν τα τεκμηριώνει σε κανένα σημείο του έργου του.

Μετά από τους παραπάνω ιστορικούς ο Ν.Θ. Καλομενόπουλος γράφει το 1938 το εξής: «Μέγα μέρος του πληθυσμού αυτής (της Κρήτης) είχαν εξισλαμισθή, το δε υπόλοιπον παραμείναν επί 140 έτη, δηλαδή πέντε σχεδόν γενεάς άνευ ιερέων και εκκλησιών... είχαν αποβάλει πάσαν εθνικήν και χριστιανικήν συνείδησιν»¹⁸⁵.

Ο Γ.Α. Σήφακας υποστήριξε επίσης πως ο πληθυσμός που έμεινε στην Κρήτη μετά την αραβική κατάκτηση αναγκάστηκε να ασπασθεί το Μωαμεθανισμό και πως όταν ο Νικηφόρος Φωκάς ανέκτησε το νησί βρήκε μόνο ελάχιστους Χριστιανούς οι οποίοι ήταν είτε δούλοι, είτε κατοικούσαν σε απρόσιτα όρη και φαράγγια και μάλιστα σε απομακρυσμένα και απόκεντρα μέρη. Παρόλα αυτά, δεν τεκμηριώνει τη θέση του¹⁸⁶.

Ο Κ.Ι. Άμαντος επιμένει ότι « Οι Άραβες, φαίνεται, επέσαν τους Κρήτας να γίνουν Μωαμεθανοί, αφού έχομεν και μάρτυρες εν Κρήτη και αυτόν τον θαυμάσιον επίσκοπον Γορτύνης Κύριλλον»¹⁸⁷ ακόμα και μετά τη δημοσίευση των σχετικών εργασιών του Ι.Β. Παπαδόπουλου και του Ν.Β. Τωμαδάκη¹⁸⁸.

Από τις απόψεις λοιπόν των παραπάνω ιστορικών προκύπτει πως όλοι τους έχουν τη γνώμη πως οι Κρητικοί εξισλαμίστηκαν κατά την αραβοκρατία και σχεδόν εξολοθρεύτηκαν και πως υπήρχε ανάγκη να εκχριστιανισθεί και να εξελληνισθεί εκ νέου η Κρήτη μετά το 961. Ο Β.Ι. Καλαϊτζάκης θεωρεί πως οι ιστορικοί αυτοί πλανήθηκαν, παρά την πίστη τους στην επιστημονική έρευνα

¹⁸⁴ Στ. Ξανθουδίδης, Ιστορία, 66, 73-74.

¹⁸⁵ Ν.Θ. Καλομενόπουλος, Κρήτη, 156.- Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 22.

¹⁸⁶ Γ. Σήφακας, Κατάκτησις, 77.

¹⁸⁷ Κ.Ι. Άμαντος, Ιστορία, τ.Α΄ 405.

¹⁸⁸ Ι.Β. Παπαδόπουλος, «Υπάρχει και δεύτερος άγιος Κύριλλος επίσκοπος Γορτύνης ;» ΕΕΒΣ ΙΣΤ΄1940 σς. 247-251 όπου αποδεικνύει ότι ο Κύριλλος Γορτύνης ουδέποτε υπήρξε ή μαρτύρησε.- Ν.Β. Τωμαδάκης, ΕΕΒΣ ΚΔ΄1954 σς. 72-74.- Βλ. ακόμη του ιδίου, Εκκλησία, 207.

και τη διακρίβωση της ιστορικής αλήθειας, αφενός γιατί παρερμήνευαν τα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων και αφετέρου δεν είχαν ίσως υπόψη τους τα κείμενα των Αράβων συγγραφέων. Πολλοί επίσης ίσως να παρασύρθηκαν και να ασπάστηκαν τη γνώμη του παλαιότερου ιστορικού Charles Lebeau πως «les insulaires avaient ebrassé la religion de leurs maîtres»¹⁸⁹.

Είναι αλήθεια βέβαια πως οι Σαρακηνοί κατά τη διάρκεια της αραβικής κατοχής του νησιού καταδίωξαν και εξαφάνισαν πολιτικούς, διοικητικούς, στρατιωτικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες και υπαλλήλους των πόλεων και των παραλιακών κέντρων της Κρήτης¹⁹⁰, διαφθείροντας παράλληλα τα ήθη και τη θρησκεία των κέντρων στα οποία εγκαταστάθηκαν. Είναι ακόμη αλήθεια πως ένα μέρος των Κρητικών είτε με τη βία, είτε με την αναγκαστική επιμειξία των κατακτητών με τις Κρητικοπούλες, είτε με άλλες βαριές πιέσεις, ασπάστηκαν το Μουσουλμανισμό, όμως πολλοί από αυτούς ήταν κρυπτοχριστιανοί¹⁹¹. Η μερίδα αυτή του πληθυσμού, που απαρτιζόταν πιθανότατα από τους πλουσιότερους αλλά και από πολλούς από τους πτωχότερους κατοίκους των παραλιακών κέντρων και των πόλεων συνεργάστηκαν προφανώς με τη βία με τους Σαρακηνούς ως το 883 (ή 872) που τιμωρήθηκαν φρικτά από το Νικήτα Ωρούφα¹⁹². Κατά συνέπεια μαράθηκε κάπως η ηθική συνείδηση και χαλαρώθηκε ίσως το θρησκευτικό φρόνημα μέρους από αυτούς, όμως το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν επηρεάστηκε. Ιδιαίτερα οι κάτοικοι της υπαίθρου, δηλαδή ο συμπαγής αγροτικός, κτηνοτροφικός και γεωργικός πληθυσμός, έμεινε πιστός στα ήθη και την θρησκεία των πατέρων τους. Βέβαια η χαλάρωση και ο μαρασμός αυτός της ηθικής και θρησκευτικής συνείδησης δεν οφείλονται τόσο στην αραβοκρατία όσο στην Εικονομαχία, γιατί η κατάκτηση της Κρήτης συντελέστηκε πριν από την αναστήλωση των εικόνων, όταν δηλαδή το νησί βρισκόταν υπό εικονομαχικό καθεστώς. Ο Λέων Διάκονος αναφέρει

¹⁸⁹ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 109.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 174.

¹⁹⁰ Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 8.- Βλ. επίσης Ν.Ε. Οικονομάκης, «Η κατάκτηση της Κρήτης υπό των Αράβων», Κρητικά Χρονικά 17 (1963) 307-314.

¹⁹¹ Ν. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος, 69 σημ. 217.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 175.

¹⁹² Ο Νικήτας Ωρούφας επιτέθηκε αιφνιδιαστικά κατά των Σαρακηνών το 883 ή κατ' άλλους το 872 στον Κορινθιακό κόλπο και πέτυχε μεγάλη νίκη. Σκότωσε πολλούς Σαρακηνούς, ανάμεσα στους οποίους και τον αρνησίθρησκο αρχηγό τους Φώτιο, και βασάνισε τους αρνησίθρησκους συνεργάτες του.

«Λέγεται γάρ κατόχους εἶναι Κοῦρητας μαντεΐαις και βωμολοχίαις καί πλάναις προς τῶν Μανιχαίων και τοῦ Μωάμεθ παρειληφότας ἀνέκαθεν»¹⁹³. Συχνά οι αραβοκρήτες χρησιμοποιούσαν μαγείες για να κάνουν εξορκισμούς. Αυτό έδωσε αφορμή στο Λέοντα Διάκονο να κατηγορήσει τους Κρητικούς ως μανιχαϊστές που αποδέχονταν τις πλάνες του Μωάμεθ. Ήταν επόμενο πως χωρίς αναφορά προς το πατριαρχείο, χωρίς εκκλησιαστικό κλήρο που δρα ελεύθερα, ίσως και χωρίς τους αναγκαίους ναούς, οι Κρητικοί υπέπεσαν κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας σε πλάνες, δέχτηκαν λαϊκές δοξασίες, μαντέματα και γοητείες¹⁹⁴.

Ότι η θρησκευτική συνείδηση των Κρητικών δεν αλλοιώθηκε και δεν νοθεύτηκε αποδεικνύεται, σύμφωνα με τους νεότερους ιστορικούς, από τα εξής:

Οι Άραβες της Κρήτης, οι Μοζάραβες, οι Σαρακηνοί ή απλώς Κρήτες, όπως τους ονομάζουν οι βυζαντινοί συγγραφείς, ήταν κατά το πλείστον άθρησκοι και μιγάδες από την Ισπανία και όσοι από αυτούς θρησκεύονταν, τελούσαν χαλαρά τις θρησκείες τους, πράγμα που φαίνεται και από το γεγονός ότι έκαναν χρήση κρασιού. Δεν είχαν καμία θρησκευτική επικοινωνία με τον υπόλοιπο μουσουλμανικό κόσμο και δεν γνώριζαν κανέναν από τους χαλίφες ως θρησκευτικό αρχηγό· ο ηγεμόνας τους δεν έφερε τον τίτλο του Ιμάμ (όρος που δηλώνει συγχρόνως τον θρησκευτικό και πολιτικό αρχηγό), αλλά του εμίρη, τίτλος που δήλωνε δηλαδή μόνο τον πολιτικό αρχηγό. Καθώς οι ίδιοι δεν είχαν θρησκευτική επικοινωνία με κάποιο χαλίφη, από τη μια δεν επέτρεπαν ούτε στους Χριστιανούς της Κρήτης να έχουν σχέση με τους ανώτερους εκκλησιαστικούς άρχοντες του νησιού¹⁹⁵. Από την άλλη πάλι, φαίνεται να μην ενδιαφέρονταν αν οι ανώτεροι εκκλησιαστικοί και θρησκευτικοί άρχοντες που ήταν εγκατεστημένοι έξω από την Κρήτη σε κοντινό ελεύθερο βυζαντινό έδαφος, είχαν ανεπίσημες εκκλησιαστικές και θρησκευτικές σχέσεις με τους Χριστιανούς της Κρήτης και αν χειροτονούσαν κατώτερους κληρικούς, για να μπορούν να τελούν τα εκκλησιαστικά και

¹⁹³ Λέων Διάκονος 24.21-25.1

¹⁹⁴ Ν. Τωμαδάκης, Εκκλησία, 209.

¹⁹⁵ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 96, 110-111.

θρησκευτικά τους καθήκοντα οι κάτοικοι του νησιού¹⁹⁶. Σε όλη μάλιστα τη διάρκεια της αραβοκρατίας χειροτονούνταν πιθανότατα χωρίς διακοπή επίσκοποι και μητροπολίτες Κρήτης για τη διοίκηση των εκκλησιαστικών και θρησκευτικών πραγμάτων, παρόλο που ήταν απλοί τιτλούχοι· αυτοί είχαν μάλλον τις έδρες τους έξω από την Κρήτη, αλλά κοντά σ' αυτή, και πάνω σε ελεύθερο βυζαντινό έδαφος χειροτονούσαν από εκεί τον ιερό κλήρο του νησιού¹⁹⁷.

Οι Σαρακηνοί της Κρήτης δεν επεδίωξαν τον συστηματικό εξισλαμισμό των Κρητικών, επειδή, όπως ομόφωνα δέχονται όλοι οι αραβολόγοι, «εκ της παρουσίας νικημένων ετερόθρησκων αφοσιωμένων εις την πίστιν των πατέρων των εξηρτώντο αι προσόδοι εξ ων απέζων οι αληθείς Μουσουλμάνοι». Από την ιστορία των μουσουλμανικών κατακτήσεων γνωρίζουμε πως όσοι προσχωρούσαν στη θρησκεία του Μωάμεθ, άλλαζαν αυτόματα κοινωνική υπόσταση και προστίθεντο και αυτοί στους κυρίους. Το σύστημα αυτό όμως για να λειτουργήσει έπρεπε οι δούλοι να είναι πολλαπλάσιοι των κυρίων. Όσο περισσότεροι ήταν μέσα σε μια κοινωνία οι ετερόθρησκοι, δηλαδή οι λεγόμενοι Ντιχμί, τόσο το πράγμα θεωρείτο επικερδέστερο και οι Σαρακηνοί της Κρήτης, όπως και όλοι οι άλλοι Μουσουλμάνοι, προτιμούσαν ασφαλώς να έχουν πολλούς φορολογούμενους για να εισπράττουν πολλά κέρδη αλλά και για να έχουν μια πρόσθετη διάκριση από τους ντόπιους, πέραν της φυλετικής. Επομένως ήταν λογικό να ακολουθήσουν τη ίδια πολιτική με όλους τους Μουσουλμάνους στο ζήτημα αυτό¹⁹⁸.

Ο E.W. Brooks σε μια προσπάθεια να εξηγήσει τους λόγους που οδήγησαν σε σύγκρουση τους μουσουλμάνους της Σικελίας με τους μουσουλμάνους της Κρήτης, λέει πως οι πρώτοι πήγαν στην Κρήτη με αρχηγό τον Αλή για λεηλασία και δουλαγώγηση των κατοίκων της, μολονότι αυτή κατεχόταν από μουσουλμάνους, γιατί οι πλείστοι από τους κατοίκους της ήταν

¹⁹⁶ Ν. Τωμαδάκης, Εκκλησία, 200-203.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 178-179.

¹⁹⁷ Ν. Τωμαδάκης, Κρήτη, ΘΗΕ τ.7 960-979 και συγκεκριμένα 969-970 « Ως προς την Κωνσταντινούπολιν , αυτή πιθανότατα χειροτόνει υπερορίους επισκόπους Κρήτης, οίτινες δεν ηδύναντο να μείνουν επί της Νήσου, οι οποίοι όμως πιθανώς εγκαθιστάμενοι εις πλησιόχωρον ελεύθερον βυζαντινόν έδαφος χειροτόνουν τον κρητικόν Κλήρον κατά την ζοφεράν περίοδον 826-961 μ/χ».

¹⁹⁸ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 110.- Ν. Τωμαδάκης, Προβλήματα, 7.

Έλληνες Χριστιανοί τους οποίους πίστευαν πως έχουν το δικαίωμα να λεηλατήσουν και να δουλαγωγήσουν. Με το επιχείρημα αυτό διαπιστώνεται πως το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της Κρήτης ήταν Έλληνες Χριστιανοί, επομένως η εθνική, ηθική και θρησκευτική συνείδηση των Κρητικών δεν είχε αλλοιωθεί ούτε νοθευτεί ως το 859¹⁹⁹.

Ο συνεπίτροπος του επιτρόπου Θεοκτίστου μάγιστρος και λογοθέτης Σέργιος ο Νικητιάτης, που πέθανε στην Κρήτη κατά την απόπειρα που έγινε επί Μιχαήλ Γ΄ για ανάκτηση της Κρήτης, τάφηκε σε μια μονή που από αυτόν ονομάστηκε Μονή του Μαγίστρου. Στη μονή αυτή ήταν ενταφιασμένο το ιερό του σκήνωμα ως τις μέρες του Συναξαριστή που έγραψε το σχετικό γι' αυτόν συναξάριο· αργότερα το ιερό του λείψανο ανακομίστηκε και κατατέθηκε στην ιερά μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου που είχε οικοδομηθεί από αυτόν. Από αυτό αποδεικνύεται βέβαια, ότι στην Κρήτη υπήρχαν πάμπολλοι Χριστιανοί²⁰⁰.

Εφόσον οι δύο κατοπινές κατακτήσεις της Κρήτης, η ενετική και η τουρκική, οι οποίες κράτησαν πενταπλάσιο περίπου χρόνο από την αραβική, δεν μπόρεσαν να επιφέρουν καμία αλλοίωση ή νόθευση εθνική, γλωσσική, ηθική, θρησκευτική, εθνολογική, φυλετική, πώς θα ήταν λογικό να δεχτούμε πως η αραβική κατοχή, που κράτησε μόλις το 1/5 των 2 αυτών σκληρότατων κατοχών, ήταν δυνατό να επιφέρει τέτοια αλλοίωση ή νόθευση²⁰¹;

Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες δεν ήταν ευσυνείδητη πράξη του ισλαμισμού που στόχευε σε εξισλαμισμό ή αραβοποίηση ή σε γλωσσική και φυλετική αφομοίωση του πληθυσμού του νησιού ή σε οικονομικά οφέλη, αλλά ήταν το προϊόν της αποσυνθετικής δραστηριότητας μιας απέραντης σε έκταση μουσουλμανικής εθνότητας με διπλή ηγεσία που διαρκώς διαπληκτιζόταν. Ήταν το αποτέλεσμα ταραχών, φιλονικιών, επαναστάσεων, εμφυλίων πολέμων²⁰².

Προκύπτει λοιπόν πως η ηθική και θρησκευτική συνείδηση των Κρητικών δεν υπέστη νόθευση ή αλλοίωση κατά την αραβοκρατία, αλλά

¹⁹⁹ E.W. Brooks, *Occupation*, 442-443.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 107-108.

²⁰⁰ H. Gregoire, *Études*, 519 σημ. 1.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 71.- Ν. Τωμαδάκης, *Εκκλησία*, 205.- Γ.Δ. Μεταλληνός, Σέργιος ο Μάγιστρος, ΘΗΕ, τ.11 102.

²⁰¹ Ν. Τωμαδάκης, *Προβλήματα*, 7.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 180-182.

²⁰² Ν.Ε. Οικονομάκης, *Κατάκτησις*, 313-314.

χαλάρωση που προήλθε κυρίως από την Εικονομαχία. Την κατάκτηση αυτή θέλησαν να εξαλείψουν εντελώς οι θρησκευτικοί και πολιτικοί άρχοντες της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό πέτυχαν και επιδίωξαν την αποκατάσταση της ορθοδοξίας και την αναζωογόνηση της θρησκευτικής ζωής του νησιού με τη βοήθεια ιεραποστόλων και κληρικών όπως ο Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, ο Νίκων ο Μετανοείτε και ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος για τη δράση και το έργο των οποίων εκτενέστερος λόγος έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

3. Γλωσσική συνείδηση των Κρητικών.

Η γλωσσική συνείδηση των Κρητικών δεν έπαθε καμία αλλοίωση κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας αλλά αντιθέτως μιλιόταν στην Κρήτη συνεχώς και χωρίς καμία διακοπή. Το 866, μισό περίπου αιώνα μετά την εγκατάσταση των Σαρακηνών στην Κρήτη, βλέπουμε τους Κρητικούς να συνομιλούν σε γλώσσα ελληνική με τον όσιο Ευθύμιο το Νέο²⁰³. Αλλά και μετά την ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά βλέπουμε το Νίκωνα τον Μετανοείτε να κηρύττει, να επιπλήττει, να παραινεί τους Κρητικούς στην ελληνική γλώσσα, όχι μόνο σε ένα σημείο της Κρήτης, αλλά σε ολόκληρο το νησί. Τους αφηγείται, όπως αναφέραμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, το όραμα που είδε και τους προτρέπει να ανοικοδομήσουν το ναό της Αγ. Φωτεινής²⁰⁴. Ο Ν. Τωμαδάκης, ένας από τους αξιολογότερους ερευνητές της κρητικής ιστορίας εξαίρει την καθαρότητα της γλώσσας των Κρητικών γράφοντας τα εξής: « Ου μόνον σλαβικά ή αρμενικά στοιχεία είναι ανύπαρκτα εις την κρητικήν διάλεκτον, αλλά, ματαίως θ' ανεζήτει τις ίχνος της αραβοκρατίας εν τη γλώσση, μολονότι και σήμερον εις την αμιγή κρητική

²⁰³ Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 112.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 164.- V. Grumel, Ευθύμιος ο Νέος, ΘΗΕ τ.5 1033-1035 όπου όμως δεν αναγράφεται ότι πήγε στην Κρήτη.

²⁰⁴ Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, 77: « Ἐπεὶ δὲ οὐτε σκαπάνη ἦν τῷ μεγάλῳ, οὐτε πτύον, οὐτε τις ἕτερος ὁ συναράμενος· ὦ τῶν ἀπορρήτων σου δέσποτα, θαυμασίων· στῦλος ὠφθη πυρὸς τῇ ἐπιούσῃ νυκτὶ τοῖς ὁμόροις καὶ προσοικοῦσι τῶν ἐγχωρίων, ἐν ᾧ τόπῳ ὁ ἅγιος ἴστατο. Οἱ καὶ θαυμάσαντες καὶ ἐκπλαγέντες ἐπὶ τῷ καινῷ τοῦ θεάματος καὶ πρὸς τάχος τὸν τόπον καταλαβόντες καὶ τὰ ὀφθέντα τούτῳ ἀκοῇ παραλαβόντες, εἶτα καὶ προτραπέντες ἕκαστος τὰ παρ' ἑαυτοῦ συνεισφέρειν, πάντες ὑπήκουσαν τῷ κελεύσματι».

διάλεκτον συναντά τις αρκετάς τουρκικές και το σπουδαιότερον, ιταλοενετικές λέξεις... ουδ' έπαυσε ποτε ομιλουμένη η ελληνική γλώσσα εν αυτή (εννοεί την Κρήτη)²⁰⁵.

Όπως προκύπτει λοιπόν από τα παραπάνω, η γλώσσα του κρητικού λαού δεν υπέστη καμία φθορά κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας αλλά διατηρήθηκε ανέπαφη και αλώβητη. Ορισμένα μόνο ίχνη αραβικών επιδράσεων παρέμειναν στην κρητική διάλεκτο, οκτώ με δέκα λέξεις, όπως αμιράς, αζάπης, ζαγάρι, φαρί, καντίκι, νεράντζι, γαζί, αζιγανιά. Διατηρούνται ακόμη ορισμένα τοπωνύμια όπως Κατσαμπάς, Μασταμπάς, Σούδα, Αποσελέμης, Σίβα, Χουμέρι, Ρουκάκα, Μισίρι, ενώ λίγα άλλα διασώζουν τα ιστορικά ονόματα της εποχής, όπως Σαρακηνός, Σαρακήνα, του Σαρακηνού²⁰⁶.

²⁰⁵ Ν. Τωμαδάκης, Σλάβοι, 425.- Ι. Παπαδόπουλος, Κρήτη, 112.- Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 164. Πρβ. Του ιδίου, Προβλήματα, 36 όπου λέει «Aucune survinance ne prouve la modification soi-disant survenue. L' influence des arabes sur la langue est minime. Les immigrés étaient peu nombreux et se sont rapidement assimilés.

²⁰⁶ Στ. Ξανθοειδής, Χάνδαξ, 16-17.- Θ. Δετοράκης, Ιστορία, 147.

VI. Επίλογος.

Η ανάκτηση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961 υπήρξε αναμφισβήτητα ένα από τα λαμπρότερα στρατηγικά κατορθώματα και μια από τις ενδοξότερες σελίδες της βυζαντινής ιστορίας και αυτό γιατί ελευθέρωνε οριστικά τις ελληνικές θάλασσες από τη μάστιγα των Σαρακηνών πειρατών, καταλύοντας το σπουδαιότερο έρεισμα τους στην ανατολική Μεσόγειο, εξασφάλιζε στο βυζαντινό κράτος μια ζωτικότατη εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης εμπορική και πολεμική βάση και απέδιδε στο έθνος την πολυπαθή μεγαλόνησο²⁰⁷. Τη σπουδαιότητα του επιτεύγματος αυτού τονίζει και ο Ι. Καραγιαννόπουλος λέγοντας τα εξής: « Η σημασία της ανακατάληψης της Κρήτης είναι τεράστια. Όχι μόνον συνετρίβη σπουδαιότατον αραβικόν ορμητήριο και συνελήφθησαν οι Άραβες αρχηγοί Κουρούπης και Ανεμάς αλλά προσέτι απηλευθερώθη η Ανατολική Μεσόγειος, ανέπνευσε το βυζαντινόν θαλάσσιον εμπόριον, προπαντός δε απηλλάγησαν κατά μέγα μέρος οι παράλιοι πληθυσμοί της περιοχής αυτής του κράτους από των διαρκών και καταστρεπτικών αραβικών επιδρομών²⁰⁸».

Η Κρήτη μετά την ανάκτηση ενισχύθηκε πολυειδώς, δηλαδή εθνικά, θρησκευτικά, ηθικά, οικονομικά, στρατιωτικά, πολιτικά και διοικητικά, έγινε ακραιφνώς ελληνική και κατέστη το μέγα προπύργιο του Ελληνισμού. Για το λόγο αυτό αλλά και εξαιτίας της μεγάλης αναρχίας στην οποία βρισκόταν τότε ο μουσουλμανικός κόσμος, οι Άραβες δεν μπόρεσαν ποτέ πια να πατήσουν το πόδι τους πάνω σε αυτή. Η μεγαλόνησος ανέλαβε σιγά σιγά από τη φοβερή σκλαβιά των Σαρακηνών, απέκτησε νέα ζωή και δύναμη στα κατοπινά χρόνια και αναδείχτηκε προμαχώνας του αθάνατου Ελληνισμού, αφού διεξήγε τους ενδοξότερους και σκληρότερους αγώνες εναντίον των Τούρκων και των Ενετών, επιτέλεσε ηρωικούς άθλους εναντίον των Τούρκων, Βουλγάρων, Ιταλών και Γερμανών και μπόρεσε να συνεχίσει ακέραια το εκπολιτιστικό και ιστορικό της έργο προς το έθνος αλλά και την ανθρωπότητα ολόκληρη²⁰⁹.

²⁰⁷ Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 203.- Κ.Α. Αλέξανδρης, Θαλασσία, 243.

²⁰⁸ Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, 387.

²⁰⁹ Β.Ι. Καλαϊτζάκης, Κρήτη, 204-205.

Τη σημασία της απελευθέρωσης της Κρήτης μπορούμε να εκτιμήσουμε καλύτερα αν αναλογιστούμε και την ανεκτίμητη προσφορά του νησιού από το 961 και έπειτα στον πολιτιστικό τομέα, δηλαδή στα γράμματα, την τέχνη, την επιστήμη. Πλήθος σοφών και λόγιων, από τους Κρητικούς καλλιγράφους της Αναγέννησης, πλημμύρισαν τις βιβλιοθήκες της Ευρώπης με πολύτιμα χειρόγραφα ενώ εξαίρετοι λογοτέχνες, όπως οι Βιτσέντζος Κορνάρος και Γεώργιος Χορτάτσης, και επιφανείς ιεράρχες, όπως οι Μελέτιος Πηγάς και Κύριλλος Λούκαρης δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητοι. Η προφορά και μόνο δε των ονομάτων του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου, του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Νίκου Καζαντζάκη είναι αρκετή για να μας θυμίσει τη δόξα και την ακτινοβολία τους στον κόσμο ολόκληρο²¹⁰. Όλο αυτό το πλήθος των σπουδαίων έργων, όλη αυτή η χορεία των μεγάλων ανδρών θα ήταν δύσκολο να τα χαρίσει η Κρήτη στον κόσμο, αν δεν την είχε ελευθερώσει ο Νικηφόρος Φωκάς και αυτό το αναγνωρίζει και ο ανώνυμος συγγραφέας, που τιμώντας τον ένδοξο ελευθερωτή σαν άγιο, έγραψε την ακολουθία του:

Στρατιώτην τά ὅπλα σε,
στρατηγόν ἢ παράταξις,
βασιλέα κράτιστον
τό διάδημα,
ἀλλ' ἀσκητήν οἱ ἀγῶνές σε,
τά ἄθλα δέ μάρτυρα
καταγγέλουσι τρανῶς,
Νικηφόρε, τοῖς πέρασιν·
ὄθεν ἤθροισται, καί τιμῶσα σε πόλις
εὐφημούσα
τούς ἀγῶνας καί τήν νίκην
καί τό μακάριον τέλος σου²¹¹.

²¹⁰ Μ.Ι. Μανούσας, Λόγος, 258-259.

²¹¹ L. Petit, Office inédit en l' honneur de Nicéphore Phocas, BZ 13 (1904) 398-420 και συγκεκριμένα 418-419.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

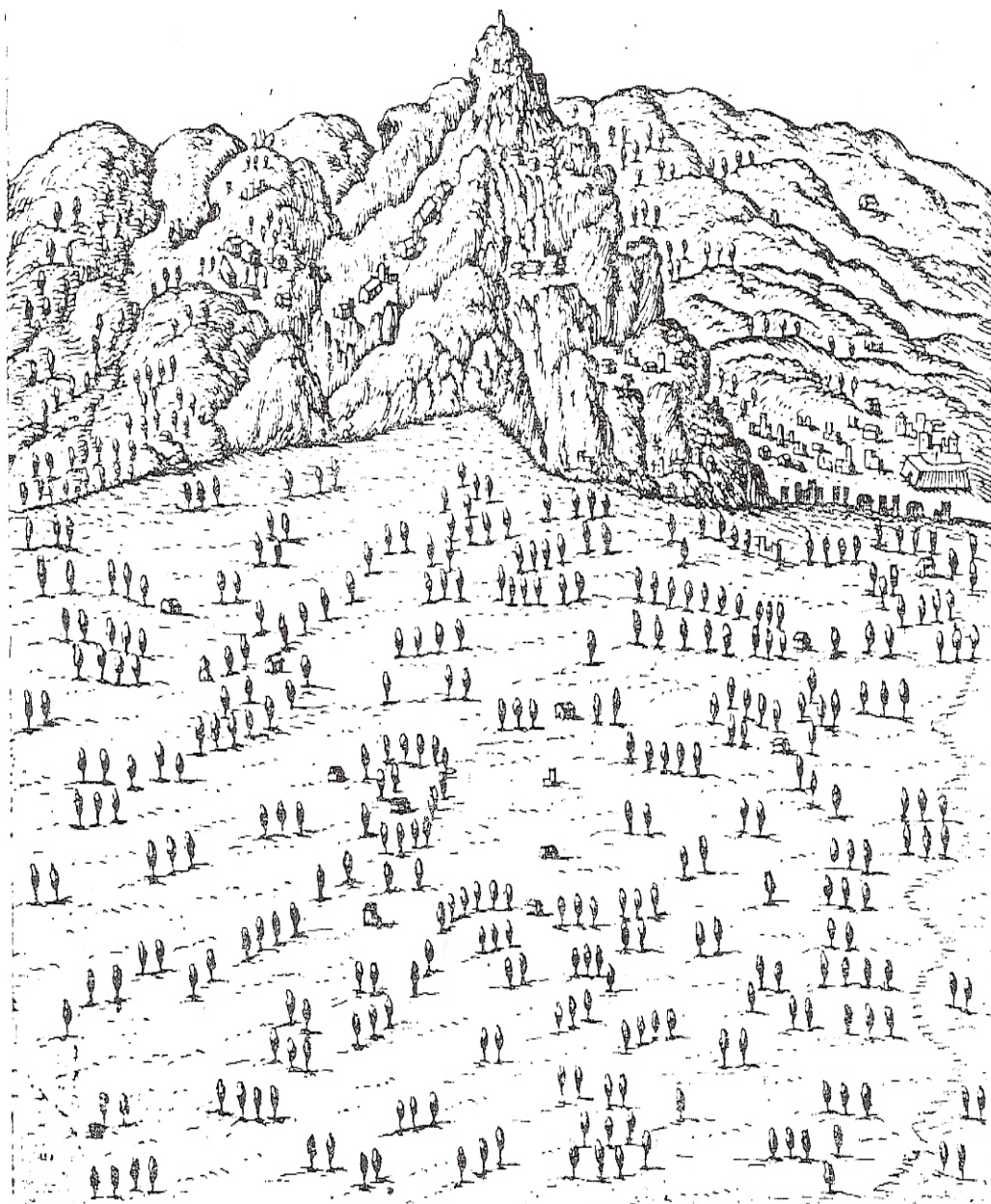
Απεικονίσεις του Νικηφόρου Φωκά σε νομίσματα.

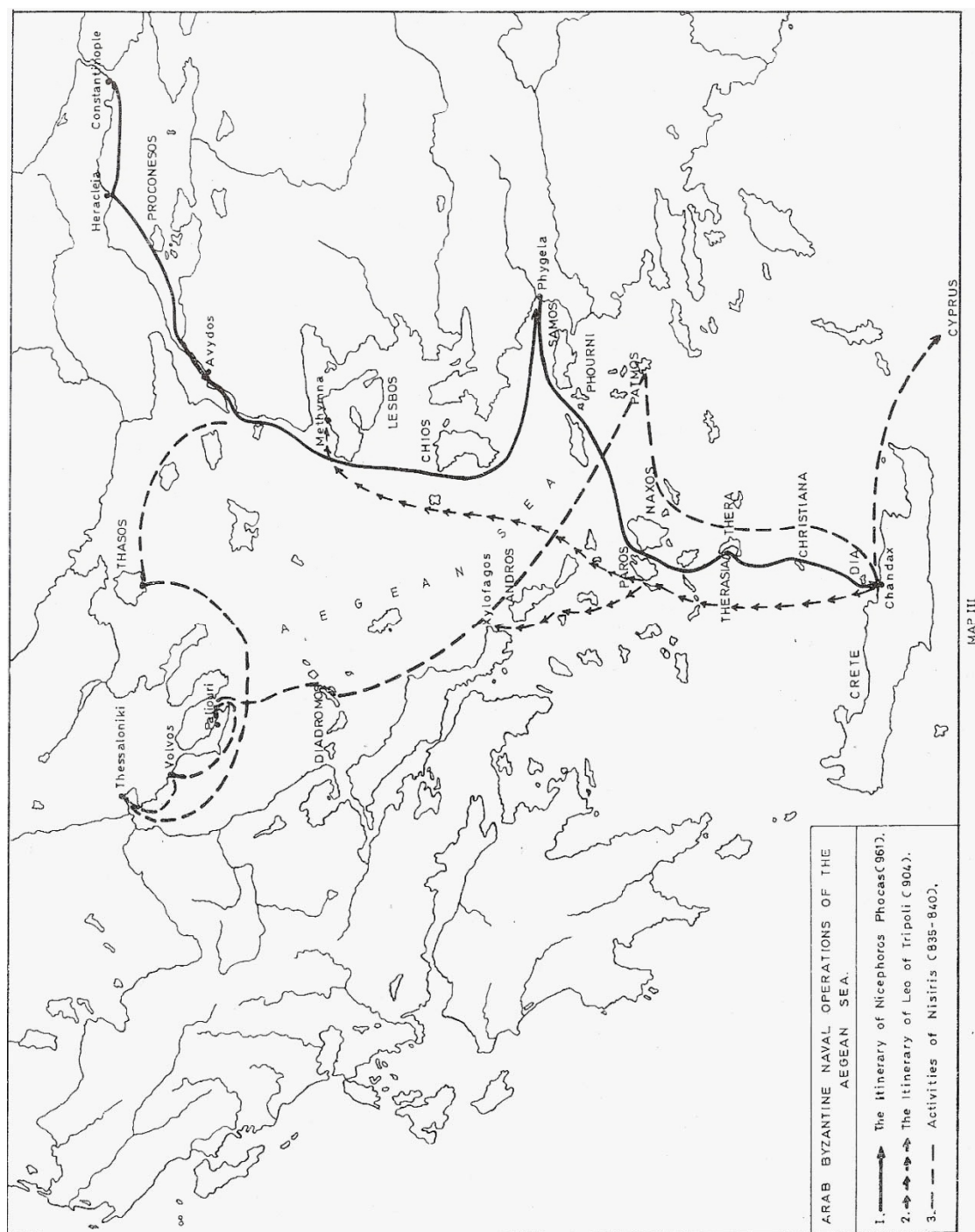
Εικόνα του Νικηφόρου Φωκά από τη Μαρκεζινή βιβλιοθήκη.

Εικόνα του Νικηφόρου Φωκά από τον κώδικα της Μοδένης.

Το φρούριο Τέμενος που έκτισε ο Νικηφόρος Φωκάς μετά την απελευθέρωση της Κρήτης το 961. Σχεδιασμένο από τον Μ. Boschini τον 17^ο αιώνα.

Αραβικές και Βυζαντινές ναυτικές επιχειρήσεις στο Αιγαίο.

Μικρογραφία από τη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη με παράσταση του κάστρου του Χάνδακος, Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.